

Επιστημονικό Άρθρο

Ιταλοί στην Αθήνα: Μια πιο Κοντινή Ματιά σε μια Μετανάστευση Εντός της Νοτίου Ευρώπης

Ντομένικο Μανταλόνι
Καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Σαλέρνο, Ιταλία

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να παράσχει κάποιες γνώσεις σχετικά με μια μικρή αλλά ενδιαφέρουσα μεταναστευτική ροή προς την Ελλάδα, συγκεκριμένα αυτή των Ιταλών που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Αθήνας. Ξεκινώντας από μια βιβλιογραφική ανασκόπηση για τη μετανάστευση των Ιταλών στην Ελλάδα και την Αττική, τα άρθρα αναφέρουν μια εκτίμηση του τρέχοντος ιταλικού πληθυσμού σε αυτήν την περιοχή, ο οποίος φαίνεται να αυξάνεται ακόμη και τα τελευταία χρόνια μετά την κρίση. Μετά από σύντομη συζήτηση και τη μεθοδολογία έρευνας που χρησιμοποιήθηκε, ποιοτική με την πραγματοποίηση 34 σε βάθος συνεντεύξεων σε Ιταλούς μετανάστες, παρουσιάζονται μερικά από τα κύρια ερευνητικά αποτελέσματα. Οι Ιταλοί στην Αθήνα είναι μια πολλαπλή κοινότητα, με την έννοια ότι υπάρχουν πολλά κίνητρα που ωθούν τους Ιταλούς σε αυτό το μονοπάτι της μετανάστευσης. Επιπλέον, ακόμη και οι λόγοι για να μείνεις και να αναπτύξεις ένα έργο μιας ολόκληρης ζωής στην ελληνική πρωτεύουσα είναι πολλαπλοί. Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η έρευνά μας σκιαγράφησε μια περίπλοκη και μεταβαλλόμενη εικόνα για μια ροή Ιταλών μεταναστών για την οποία λίγα ήταν γνωστά και είχαν συζητηθεί. Η έρευνά μας έδειξε την ύπαρξη μιας συλλογικής ομάδας στην οποία οι παλιές και οι νέες διαστάσεις της διεθνούς μετανάστευσης αλληλεπικαλύπτονται, διασταυρώνονται και δημιουργούν προηγούμενως άγνωστες μορφές συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης.

Λέξεις κλειδιά: Ιταλία, Ελλάδα, διεθνής μετανάστευση, ποιοτική έρευνα

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο για τους Ιταλούς στην Αθήνα προέρχεται από τη διαπίστωση μιας απουσίας, ένα είδος «τυφλού σημείου», στις σημερινές συζητήσεις για τη διεθνή μετανάστευση. Στην τρέχουσα βιβλιογραφία για τη μετανάστευση, υπάρχει σίγουρα μια αυξανόμενη ανησυχία για την επανέναρξη της μετανάστευσης από τη Νότια Ευρώπη - και πιο συγκεκριμένα από την Ιταλία. Ωστόσο, οι μελετητές έχουν αφιερώσει μέχρι τώρα ελάχιστη προσοχή στην εσωτερική μετανάστευση σε αυτό το μέρος της Ευρώπης. Για να καλύψουμε, τουλάχιστον εν μέρει, ένα τέτοιο κενό, επιλέξαμε να εστιάσουμε σε μια ομάδα Ιταλών στο εξωτερικό, η οποία, αν και ακόμη μικρή, σίγουρα αυξάνεται στα μετά της κρίσης του 2008 χρόνια. Φαίνεται ότι αυτή η ροή εγείρει ορισμένα ενδιαφέροντα ερωτήματα για τους

μελετητές της μετανάστευσης. Γιατί μια ροή ιταλικής μετανάστευσης προς τη μόνη άλλη ευρωπαϊκή χώρα που φαίνεται να βρίσκεται στην ίδια κρίση «όπως η Ιταλία» ή ακόμα και μεγαλύτερη κρίση; Ποιος θα μπορούσε να ενδιαφερθεί για τη μετανάστευση και, ακόμη περισσότερο, για να μείνει σε μια χώρα όπως η Ελλάδα σήμερα και πιο συγκεκριμένα σε μια αστική περιοχή όπως η ελληνική πρωτεύουσα; Τι κάνουν οι Ιταλοί στην Αθήνα; Τι ρόλο παίζουν οι παραδοσιακοί παράγοντες ώθησης και έλξης στην εξήγηση μιας τέτοιας ροής κινητικότητας; Ή είναι μήπως μια μετανάστευση τρόπου ζωής, ένα φαινόμενο τυπικό των ανώτερων τάξεων και με κίνητρο κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, την προσήλωση στις μετα-υλιστικές αξίες; Οι Ιταλοί στην Αθήνα τείνουν να σχηματίζουν μια διασπορά με την παραδοσιακή έννοια, δηλαδή μια κοινότητα με σχετική συνοχή; Ή αντ' αυτού παρουσιάζονται ως ένα ευρύ πλέγμα δικτύου ή ίσως ακόμη και ως ένα σύνολο σχετικά διασκορπισμένων συστάδων με μικρή ή καθόλου επικοινωνία;

Η έρευνα της οποίας τα αποτελέσματα παρουσιάζονται εδώ προσπαθεί να δώσει κάποιες απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα¹. Στις επόμενες σελίδες, ο αναγνώστης θα βρει μια ιστορική και δημογραφική επισκόπηση της ιταλικής παρουσίας στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Αθήνας (βλ. παρακάτω, ενότητες 1 και 2). Στις επόμενες ενότητες, θα περιγράψω σύντομα τόσο τη μεθοδολογία της έρευνας (ενότητα 3) όσο και τα κύρια χαρακτηριστικά της ομάδας των ερωτηθέντων (ενότητα 4). Στην πραγματικότητα, η εργασία βασίστηκε, εκτός από μια σύντομη εμπειρία διαδικτυακής (online) παρατήρησης συμμετεχόντων μέσω κοινωνικών μέσων δικτύωσης και ενημέρωσης (καλοκαίρι 2017-άνοιξη 2019), σε μια σειρά ποιοτικών συνεντεύξεων που πραγματοποιήσαμε με Ιταλούς που διαμένουν, υπό οποιαδήποτε ιδιότητα, στην ελληνική πρωτεύουσα ή τη μητροπολιτική της περιοχή την περίοδο Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 2017. Στη συνέχεια, θα περιγράψουμε μερικά από τα βασικά ευρήματα της έρευνας (ενότητα 5). Στις τελευταίες παρατηρήσεις θα προσπαθήσω να επισημάνω ορισμένες επιδράσεις της έρευνάς μας.

Ιταλοί στην Ελλάδα και την Αθήνα: Ιστορία μιας Αρχαίας Παρουσίας

Το πρώτο από τα καθήκοντά μας είναι να παρέχουμε, με μια κοινωνικο-ιστορική προοπτική (Genco, 2005, 2009), ορισμένες γνώσεις σχετικά με τις διαδικασίες που οδηγούν στο σχηματισμό μιας ιταλικής κοινότητας στην Αθήνα. Πρώτον, είναι γνωστό ότι, πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (ΔΠΠ), η Ιταλία προσπάθησε να δημιουργήσει μια ηγεμονία στη γειτονική της χώρα. Αυτή η πολιτική περιλάμβανε μερικές φορές μια ρητορική της κληρονομιάς κοινή στις δύο χώρες, η οποία ενδέχεται η προέλευση της να οφείλεται στην ύπαρξη της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ενός κυβερνητικού ιδρύματος που

---

¹Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από μια ομάδα από το Πανεπιστήμιο του Salerno (Felice Addeo, Maria Carmela Catone, Angela Delli Paoli, Paolo Diana, Domenico Maddaloni, Grazia Moffa). Για μια επισκόπηση της έρευνας βλέπε: Maddaloni, 2019, Maddaloni και Moffa, 2020, Delli Paoli και Maddaloni, 2021.

δραστηριοποιείται στην Αθήνα από το 1909². Άλλα ιδρύματα προστέθηκαν μετά τον ΔΠΠ, στο πλαίσιο μιας νέας πολιτικής συμφιλίωσης και συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών: το Ιταλικό Ινστιτούτο Πολιτισμού (1954)³, το Ιταλικό Κρατικό Σχολείο (1956)⁴, και η *Dante Alighieri* Κοινωνία, εκτιμήθηκε για το έργο της στη διάδοση της ιταλικής γλώσσας σε μια εποχή που πολλές ελληνικές οικογένειες έστελναν τα παιδιά τους να σπουδάσουν σε ένα ιταλικό πανεπιστήμιο⁵. Η παρουσία πολλών Ιταλών στην Αθήνα είναι συνεπώς άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένη με την ιταλική εξωτερική πολιτική. Πολλοί Ιταλοί αξιωματούχοι και μελετητές ζουν στην Αθήνα, μερικές φορές δημιουργούν νέες οικογένειες και μένουν στην Αθήνα ακόμη και μετά το πέρας της υπηρεσίας τους.

Μια άλλη ιστορική μεταναστευτική ροή προέρχεται από το εμπόριο μεταξύ των δύο χωρών και τις επενδύσεις ιταλικών εταιρειών στην Ελλάδα, μια δραστηριότητα που έφτασε σε μια ιδιαίτερη άνθιση μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1952 ιδρύθηκε στην Αθήνα το Ιταλοελληνικό Εμπορικό Επιμελητήριο⁶. Επί του παρόντος, η Ιταλία παραμένει ένας πολύ σημαντικός εμπορικός εταίρος για την Ελλάδα και η παρουσία ιταλικών εταιρειών στη χώρα είναι αρκετά σημαντική. Αυτό ισχύει τόσο για τις μεγάλες όσο και για τις μεσαίες επιχειρήσεις, οι οποίες είναι εύκολο να επεκταθούν στην τοπική αγορά λόγω γεωγραφικής εγγύτητας, χαμηλών κοστών μεταφορών και του κύρους του *Κατασκευάστηκε στην Ιταλία (Made in Italy)*, τουλάχιστον σε ορισμένους εμπορικούς τομείς (είδη ένδυσης, υπόδησης, δερμάτινα είδη, τρόφιμα). Αυτή η επίμονη οικονομική δραστηριότητα είχε ως αποτέλεσμα την παρουσία, προσωρινή ή μερικές φορές μόνιμη, Ιταλών εμπορικών αντιπροσώπων και στελεχών στην Ελλάδα, με ή χωρίς οικογένειες.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ποιοτικής μας έρευνας για την ιταλική κοινότητα στην Αθήνα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι πρόσφατα εμφανίστηκαν άλλοι δίαυλοι κινητικότητας μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας. Αυτοί συνδέονται κυρίως με τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και πολιτισμού και με την αύξηση των επαφών μεταξύ των δύο χωρών, λόγω της επανάστασης στις μεταφορές και τις επικοινωνίες και της ανάπτυξης του εμπορίου και του τουρισμού. Το πρώτο προήλθε από ένα κύμα μετανάστευσης λόγω μεικτών γάμων, το οποίο με τη σειρά του ήταν κυρίως το αποτέλεσμα της σημαντικής ροής φοιτητών από την Ελλάδα στην Ιταλία από τη δεκαετία του 1950. Μια ροή, ωστόσο, που λιγοστεύει τον τελευταίο καιρό λόγω της επέκτασης του ελληνικού πανεπιστημιακού συστήματος και του ανταγωνισμού που ασκούν χώρες όπως η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Με τη σειρά του, η μετανάστευση λόγω γάμου δημιούργησε σταδιακά ένα κύμα μετανάστευσης δεύτερης γενιάς, το οποίο αποτελείται από γιους και κόρες Ελλήνων πατεράδων και Ιταλών μητέρων ή, σπανιότερα, το αντίθετο. Το δεύτερο κανάλι δημιουργήθηκε από την ιταλική δραστηριοποίηση στον τομέα του εμπορίου και,

²<https://www.scuoladiatene.it/la-saia.html>. [Προσπελάστηκε 13 Ιουλίου 2018]

³https://iicatene.esteri.it/iic_atene/it/istituto/chi_siamo/. [Προσπελάστηκε 13 Ιουλίου 2018]

⁴<https://www.scuolaitaliana.gr/la-scuola/storia.html>. [Προσπελάστηκε 13 Ιουλίου 2018]

⁵<http://www.ladanteatene.com/chi-siamo.html>. [Προσπελάστηκε 13 Ιουλίου 2018]

⁶<http://www.italia.gr/pages.asp?pid=2>. [Προσπελάστηκε 13 Ιουλίου 2018]

κυρίως, της εστίασης, σε στενή σύνδεση με την αύξηση της ιδιωτικής ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες που συνδέονται με το *Κατασκευάστηκε στην Ιταλία (Made in Italy)* και του οποίου το εθνικό έμβλημα είναι, φυσικά, η πίτσα.

Ακόμα πιο πρόσφατη είναι η εμφάνιση ροών μεταναστευτικής συνταξιοδότησης στην Αθήνα, στην ακτή της Αττικής ή στα νησιά του Σαρωνικού, συμβάντα που, στην Ελλάδα, ωστόσο, συναντούν το εμπόδιο της γλωσσικής επικοινωνίας, η οποία φαίνεται να μην στέκεται εμπόδιο εάν η κινητικότητα από την Ιταλία κατευθυνθεί προς την Ιβηρική χερσόνησο. Ακόμη πιο σημαντική είναι η ιταλική μετανάστευση που προκύπτει από τις διαδικασίες μετεγκατάστασης των δραστηριοτήτων παραγωγής και παροχής υπηρεσιών, οι οποίες εκμεταλλεύονται τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών για να δημιουργήσουν στην Ελλάδα προϊόντα για την ιταλική αγορά ή υπηρεσίες για Ιταλούς χρήστες. Υπό αυτές τις συνθήκες, το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της χώρας, όπως το κόστος ζωής που είναι κάπως χαμηλότερο από αυτό της Ιταλίας⁷, προστίθεται σε αυτό της πόλης της Αθήνας. Μια ευρωπαϊκή πρωτεύουσα, η οποία είναι επίσης μια μεγάλη μητρόπολη, μπορεί στην πραγματικότητα να προσφέρει υπηρεσίες και εγκαταστάσεις που ικανοποιούν τις ανάγκες των νέων Ιταλών (και αλλοδαπών) που μετακομίζουν στην Αθήνα για λόγους εργασίας. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η παρουσία ακόμη και νεότερων ατόμων για πανεπιστημιακή εκπαίδευση ή πολιτιστική ανταλλαγή μέσα από περιόδους μακροχρόνιας κινητικότητας σε αυτήν την πόλη.

Πόσοι Ιταλοί Υπάρχουν στην Αττική;

Σε δεύτερο σκέλος του παρόντος άρθρου, σκοπεύουμε να παράσχουμε ορισμένα στοιχεία όσον αφορά συγκεκριμένες δημογραφικές καμπύλες. Πόσοι Ιταλοί ζουν σήμερα στην Αττική; Η παρουσία των Ιταλών στην Αθήνα και την περιοχή της σίγουρα δεν είναι τόσο μεγάλη όσο των Ιταλών στο Λονδίνο, το Παρίσι ή το Βερολίνο. Ωστόσο, ενώ είναι μικρή, είναι αρκετά παλιά (βλ. προηγούμενη ενότητα) και, όπως θα δούμε, φαίνεται να μεγαλώνει.

Όπως είναι γνωστό, είναι δύσκολο να εξαχθεί μια αξιόπιστη εικόνα της παρουσίας ξένων σε κάθε περιοχή, χρησιμοποιώντας μόνο τα επίσημα στατιστικά στοιχεία (Pugliese, 2018, σσ. 23-48). Η κινητικότητα του πληθυσμού στο χώρο δύσκολα μπορεί να συλληφθεί με εργαλεία έρευνας όπως οι απογραφές, που τηρούνται σε προθεσμίες που δεν λαμβάνουν υπόψη την ταχύτητα και τη μεταβλητότητα των μεταναστευτικών ροών στη μεταβιομηχανική εποχή. Ακόμα λιγότερο αυτή η κινητικότητα μπορεί να «φωτογραφηθεί» από στατιστικά στοιχεία που εξάγονται από βάσεις δεδομένων, όπως τα γραφεία μητρώου του δήμου ή το *AIRE*⁸, που δημιουργήθηκαν κυρίως για να καλύψουν τις διοικητικές ανάγκες, οι οποίες δεν λαμβάνουν υπόψη την πολυμορφία των ατομικών

⁷Σύμφωνα με τις μαρτυρίες που συλλέχθηκαν και, εν μέρει, επίσης σύμφωνα με την άμεση εμπειρία μας, το κόστος που σχετίζεται με τη στέγαση (αγορά ή ενοίκιο), τα νωπά τρόφιμα και την τροφοδοσία είναι σίγουρα χαμηλότερο από ό,τι στην Ιταλία. Από την άλλη πλευρά, το κόστος για ευρέως εισαγόμενα προϊόντα, όπως βιομηχανικά τρόφιμα, είδη ένδυσης και υπόδησης και το κόστος μεταφορών, δημόσιων και ιδιωτικών, δεν διαφέρουν πολύ.

⁸Anagrafe degli Italiani Residenti all'Estero, Μητρώο Ιταλών Κατοίκων Εξωτερικού.

μετακινήσεων με ολοένα και πιο ετερογενή κανάλια, κίνητρα, διάρκεια και προορισμούς. Ωστόσο, είναι σκόπιμο να ξεκινήσει η ανάλυση των αποτελεσμάτων αυτής της έρευνας παρέχοντας στον αναγνώστη μια εικόνα της τάξης του μεγέθους του ιταλικού πληθυσμού στην Ελλάδα και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Αθήνας.

Αρχικά παραθέτουμε, έναν αριθμό από την ελληνική απογραφή του 2011, επομένως όχι πολύ πρόσφατο: ο ελληνικός πληθυσμός κατά την ημερομηνία της απογραφής ήταν 10.816.286, εκ των οποίων οι 912.000 ήταν αλλοδαποί, 8,4% του συνόλου. Από αυτούς, δεν υπήρχαν περισσότεροι από 5.008 Ιταλοί, 0,46 ανά χίλιους του συνολικού πληθυσμού. Στην περιοχή της Αττικής, η απογραφή του 2011 αριθμούσε 3.828.434 κατοίκους, 3.422.603 Έλληνες πολίτες και 405.831 αλλοδαπούς (10,6% του συνόλου), εκ των οποίων οι 2.485 ήταν Ιταλοί πολίτες (άρα 0,65% του συνολικού πληθυσμού στην περιοχή της Αθήνας, αλλά 49,6% του συνολικού αριθμού των Ιταλών που καταγράφηκε με την τοπική απογραφή)⁹. Αυτά είναι, βεβαίως, μέτρια στοιχεία και ποσοστά, αλλά πιστεύουμε ότι θα ήταν σκόπιμο να τα εξετάσουμε σε βάθος.

Αν συγκρίνουμε, στην πραγματικότητα, τις τιμές που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο με αυτές που προκύπτουν από τις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη βάση δεδομένων AIRE, θα εντυπωσιαστούμε από τη διαφορά μεταξύ αυτών των δύο πηγών δεδομένων. Στις 20 Μαΐου 2009, δηλαδή στην αρχή της πιο πρόσφατης «μεγάλης κρίσης», το Μητρώο Ιταλών Κατοίκων Εξωτερικού ανέφερε έναν αριθμό 10.179 Ιταλών πολιτών που ζούσαν στην Ελλάδα. Ο αριθμός αυτός ήταν υπερδιπλάσιος από αυτόν της απογραφής δύομισι ετών αργότερα. Ένας από τους κύριους λόγους αυτής της απόκλισης είναι σίγουρα το γεγονός ότι, σύμφωνα με την ελληνική στατιστική υπηρεσία, τα άτομα με διπλή υπηκοότητα υπολογίζονται αποκλειστικά στους Έλληνες πολίτες. Ένα μικρό ρόλο παίζει η διαφορά μεταξύ των δύο περιόδων έρευνας. Εάν, συνεπώς, διατηρήσουμε το ποσοστό των Ιταλών που κατοικούν στην Αττική με τον συνολικό αριθμό των Ιταλών που κατοικούν στην Ελλάδα που βρέθηκε στην απογραφή του 2011, λαμβάνουμε για το 2009 έναν αριθμό 5.051 Ιταλών πολιτών που ζουν μόνιμα σε αυτήν την περιοχή. Ως εκ τούτου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, το 2009, λίγο περισσότερο από 1 στους χίλιους Αθηναίους ήταν επίσης, ή μόνο, Ιταλοί πολίτες.

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η έρευνα AIRE στις 31 Δεκεμβρίου 2017, τη στιγμή της έρευνάς μας και όταν η πιο οξεία φάση της οικονομικής ύφεσης που επηρέασε τη νότια Ευρώπη είχε προφανώς τελειώσει. Αυτή την ημερομηνία καταγράφεται ο αριθμός των 11.868 πολιτών. Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, επομένως, ο ιταλικός πληθυσμός στην Ελλάδα δεν μειώθηκε, αντίθετα, αυξήθηκε κατά 16,6%. Εφαρμόζοντας την ίδια παράμετρο εκτίμησης που εξετάστηκε παραπάνω, φέρνει τον αριθμό των Ιταλών που διαμένουν στην Αττική στο τέλος του 2017 σε 5.875. Τέλος πάντων, όπως ήδη σημειώσαμε, ακόμη και τα δεδομένα

---

⁹Είμαστε ευγνώμονες στην Ελληνική Στατιστική Αρχή για τη βοήθειά της. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι το έργο του Genco (2005) αναφέρει μια έκθεση του Ιταλικού Προξενείου στην Αθήνα, σύμφωνα με την οποία περίπου το 60% των Ιταλών που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα ζουν στην περιοχή της Αττικής. Επομένως, η τιμή που αναφέρεται στο κείμενο (49,6%) θα πρέπει να θεωρηθεί συντηρητική σε σχέση με αυτήν την εκτίμηση.

AIRE μπορούν να οδηγήσουν σε υποτίμηση του ιταλικού πληθυσμού σε μια ξένη χώρα. Μέρος της διεθνούς κινητικότητας έχει παροδικό ή διερευνητικό χαρακτήρα, δηλαδή μπορεί να αξιολογηθεί ως προσωρινό στάδιο σε μεγαλύτερο δρόμο κινητικότητας - στάδιο που μπορεί επίσης να έχει διάρκεια μικρότερη από τους δώδεκα μήνες που απαιτούνται για την εγγραφή στο μητρώο Ιταλών στο εξωτερικό (Cevolì και Ricci, 2017). Επιπλέον, ένα μέρος των Ιταλών που διαμένουν στο εξωτερικό ενδέχεται να μην εγγραφούν στην AIRE επειδή δεν θεωρούν την κατάστασή τους οριστική, παρόλο που η παραμονή τους στο εξωτερικό είναι ήδη μεγάλης διάρκειας (Cevolì και Ricci, 2017). Ένας άλλος παράγοντας, που μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντικός όσον αφορά την Ελλάδα, είναι ο εποχικός χαρακτήρας της διεθνούς κινητικότητας. Κάποιος μπορεί να ζήσει στο εξωτερικό, και συγκεκριμένα στην Ελλάδα, για πολλούς μήνες του έτους, αλλά κάθε χρόνο μπορεί επίσης να επιστρέψει στην Ιταλία για κάποιο χρονικό διάστημα. Η γεωγραφική εγγύτητα και το χαμηλό κόστος μεταφοράς υποστηρίζουν τέτοιες επιλογές κυκλικής μετανάστευσης, ιδίως στην περίπτωση συνταξιούχων ή ατόμων με «φορητή» εργασία (για παράδειγμα, επαγγελματίες που χρησιμοποιούν τηλεργασία για το σύνολο ή μέρος της δραστηριότητάς τους). Από την άλλη πλευρά, παιδιά μικτών ζευγαριών ή Ιταλών που διαμένουν ήδη στο εξωτερικό ή πολίτες άλλης χώρας και που δεν διαμένουν στην Ιταλία και αποκτούν ιταλική υπηκοότητα μετά από διαδικασία αναγνώρισης, εγγράφονται στην AIRE. Η ενδιαφέρουσα συζήτηση για τη δημογραφική συνέπεια της νέας ιταλικής μετανάστευσης, που συνοψίζεται ουσιαστικά από τον Pugliese (2018, σσ. 26-31), υπογραμμίζει ότι ο πραγματικός αριθμός του ιταλικού πληθυσμού στο εξωτερικό μπορεί να είναι υψηλότερος από αυτόν που αναφέρεται στα επίσημα στοιχεία. Πόσο υψηλότερος όμως;

Πριν από μια «οριστική» εκτίμηση, πρέπει να ειπωθεί ότι υπάρχουν στοιχεία που υποδηλώνουν ότι ο ιταλικός πληθυσμός στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα στην περιοχή της Αττικής, έχει αυξηθεί περαιτέρω τον τελευταίο καιρό¹⁰. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, στη δεκαετία που βρίσκεται σε εξέλιξη, έχει ενεργοποιηθεί μια ροή νεαρών Ιταλών πτυχιούχων και προπτυχιακών που πήγαν στην Αθήνα με προσωρινά συμβόλαια εργασίας, συμπίπτοντας με την έναρξη των δραστηριοτήτων διακρατικών εταιρειών που δραστηριοποιούνται στον τομέα των υπηρεσιών ηλεκτρονικής και τηλεφωνικής βοήθειας σε ένα ιταλικό κοινό. Και η κινητικότητα συνέχισε να παρακινείται από άλλες περιπτώσεις, όπως η εργασία σε ελληνικά υποκαταστήματα ιταλικών εταιρειών, ο γάμος ή η επιθυμία να αναλάβουν μια δραστηριότητα που σχετίζεται με τον τουριστικό τομέα, τη μόνη δραστηριότητα που δεν έχει υποστεί ύφεση. Λίγοι από εκείνους που εμπίπτουν στις κατηγορίες που μόλις αναφέρθηκαν εγγράφονται στην AIRE, βρίσκοντας τους εαυτούς τους στην αρχή ενός μεταναστευτικού ταξιδιού που εξακολουθεί να είναι αβέβαιο ως προς τις έννοιες και τον προορισμό του. Αυτές οι παρατηρήσεις μας κάνουν να πιστεύουμε ότι το μέγεθος του ιταλικού πληθυσμού που κατοικεί - αν και μερικές φορές σε προσωρινή βάση - σε αυτήν την περιοχή είναι ακόμη μεγαλύτερο από τις επίσημες στατιστικές, ελληνικές και ιταλικές. Ανεπίσημες εκτιμήσεις διπλωματικών πηγών που αναφέρονται στα άρθρα του Genco (2005,

¹⁰Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία AIRE, για παράδειγμα, οι Ιταλοί κάτοικοι στην Ελλάδα αυξήθηκαν σε 12.260 έως την 1η Ιανουαρίου 2020.

2009) λένε για 15.000-20.000 Ιταλούς που διαμένουν, μόνιμα ή προσωρινά, στη χώρα στις αρχές του αιώνα. Επομένως, ήδη γύρω στο 2004, οι Ιταλοί στην Αττική θα ήταν μεταξύ 8.000 και 10.000. Με αυτήν την εκτίμηση είναι ήδη περισσότεροι από δύο στους χίλιους του συνολικού αριθμού κατοίκων σε αυτήν την περιοχή. Και αν δεχτούμε ότι ο ιταλικός πληθυσμός αυτή την περίοδο έχει αυξηθεί, σύμφωνα με τη δυναμική των δεδομένων AIRE, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή τη στιγμή θα ήταν περίπου 12.000 μονάδες - τρεις κάτοικοι της Αττικής από τους χίλιους θα ήταν επομένως Ιταλοί πολίτες.

Εν ολίγοις, επομένως, η ιταλική παρουσία στην Αττική δεν είναι πολυάριθμη, αλλά (α) είναι σίγουρα της τάξης των χιλιάδων, (β) αυξάνεται αυτή την περίοδο και (γ) συνδέεται με μια ποικιλία ατομικών ή οικογενειακών λόγων κινητικότητας. Μια εικόνα γεμάτη υποσχέσεις, για μια έρευνα προσανατολισμένη στην κατανόηση της καινοτομίας που ενυπάρχει στα νέα κινήματα μετανάστευσης από την Ιταλία.

Μεθοδολογία Έρευνας: Μια Ποιοτική Έρευνα για τους Ιταλούς στην Αθήνα

Η επιτόπια έρευνά μας ξεκίνησε το καλοκαίρι του 2017. Ξεκινήσαμε από μια (κυρίως παθητική) εμπειρία διαδικτυακής παρατήρησης συμμετεχόντων στα δίκτυα που δημιουργήθηκαν από Ιταλούς που κατοικούν στην Αθήνα μέσω κοινωνικών μέσων¹¹, η οποία ξεκίνησε το καλοκαίρι του 2017 και συνεχίστηκε μέχρι την άνοιξη του 2019. Χάρη σε αυτήν την εμπειρία, εντοπίστηκε μια πρώτη ομάδα δυνητικών πληροφοριοδοτών και επικοινωνήσαμε ήδη μαζί τους κατά τη δεύτερη και την τρίτη εβδομάδα του Ιουλίου. Στη συνέχεια (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2017) ταξιδέψαμε στην Αθήνα, όπου πραγματοποιήσαμε 32 συνεντεύξεις με συνολικά 34 άτομα. Εκτός από τα άτομα που ήταν πιο ενεργά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κατά την περίοδο που αναφέρθηκε παραπάνω, ένα άλλο σημείο εισόδου στο δίκτυο Ιταλών που διαμένουν στην περιοχή της Αττικής ήταν τότε το *Com.It.Es of Athens*¹², από το οποίο ήταν δυνατή η επικοινωνία με ορισμένους εκθέτες κατά την περίοδο της παραμονής μας στην πόλη. Η έρευνα συνδέθηκε με μια σύντομη εμπειρία συμμετοχικής παρατήρησης που επικεντρώθηκε στους χώρους και τις στιγμές κοινωνικότητας που μοιράστηκαν τα μέλη της ιταλικής κοινότητας στην Αθήνα.

¹¹Υπό αυτή την έννοια, η συμμετοχή στις αλληλεπιδράσεις σε ορισμένες ομάδες στο Facebook που δημιουργήθηκαν από μέλη της ιταλικής κοινότητας στην Αθήνα ήταν θεμελιώδης: *Italiani ad Atene, Italiani ad Atene e in Grecia, Vivere e lavorare in Grecia*. Σε αυτό, προστέθηκαν επανειλημμένες επισκέψεις σε μια ιστοσελίδα, www.sullerivedelkifissos.it, η οποία διατηρείται από ένα μέλος της κοινότητας προς όφελος τόσο των Ιταλών που διαμένουν στην Αθήνα όσο και εκείνων που βρίσκονται στο σπίτι και επιθυμούν να επισκεφθούν την ελληνική πρωτεύουσα.

¹²Οι επιτροπές που ιδρύθηκαν το 1985 είναι αντιπροσωπευτικά όργανα της ιταλικής κοινότητας, που εκλέγονται απευθείας από ιταλούς πολίτες που διαμένουν στο εξωτερικό. Εκτός από τα εκλεγμένα μέλη ιταλικής υπηκοότητας, αλλοδαποί πολίτες ιταλικής καταγωγής μπορούν να συμμετέχουν στην Επιτροπή, με συνεννόηση, μη υπερβαίνοντας το ένα τρίτο των μελών της αιρετής επιτροπής. Πηγή: <https://www.esteri.it/mae/it/servizi/italiani-all-estero/organismirappresentativi/comites.html>. [Προσπελάστηκε 13 Ιουλίου 2018]

Επιλέξαμε να ακολουθήσουμε την ποιοτική ερευνητική διαδρομή όχι μόνο επειδή η εναλλακτική επιλογή ήταν ουσιαστικά μη πρακτική, καθώς δεν ήταν διαθέσιμο δείγμα λίστας των Ιταλών που διαμένουν ή είναι μόνιμα παρόντες στην περιοχή της Αττικής, που θα μπορούσε να είναι στατιστικά αντιπροσωπευτικό, για τους λόγους που περιγράψαμε παραπάνω, αλλά και για άλλη σειρά λόγων. Πράγματι, πιστεύουμε, σύμφωνα και με τη βιβλιογραφία για αυτό το θέμα (Zapata-Barrero και Yalaz, 2018), ότι η ποιοτική έρευνα είναι πιο κατάλληλη για να συλλάβει τις καινοτομίες που είναι εγγενείς στα αναδυόμενα κοινωνικά φαινόμενα, όπως η μετανάστευση στην περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, η δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού οικονομικού και πολιτικού χώρου και η οικονομική και κοινωνική κρίση που έχει επηρεάσει ιδιαίτερα τις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Χάρη στην ποιοτική έρευνα, είναι δυνατή η διερεύνηση των διαστάσεων και των χαρακτηριστικών που απορρέουν από μια κοινωνική διαδικασία που βρίσκεται σε ρευστή κατάσταση, η οποία φαίνεται να αποκτά αυξανόμενη πολυπλοκότητα και η οποία δεν είναι ακόμη πολύ γνωστή στις κοινωνικές επιστήμες. Ακόμα περισσότερο δε αφού δεν έχουμε βρει μια ενοποιημένη κοινωνιολογική βιβλιογραφία για την ιταλική μετανάστευση στην Αθήνα ή/και στην Ελλάδα. Φυσικά, η επιλογή υπέρ της ποιοτικής έρευνας συνεπάγεται μια προσέγγιση που προσπαθεί να ανασυγκροτήσει τα μονοπάτια και τις καταστάσεις των συμμετεχόντων από τις αφηγήσεις που προτείνουν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες, πίσω από τη διαχείριση ερεθισμάτων (ημιδομημένες συνεντεύξεις) ή μέσω παρατήρησης εμπειριών συμμετεχόντων. Ο δομικός χαρακτήρας (Harris, 1976, βλέπε επίσης Nigris, 2003, σσ. 52-61) της μεθόδου έρευνας που εφαρμόστηκε στην υπό εξέταση υπόθεση, ωστόσο, δεν αποκλείει, κατά τη γνώμη μας, τη δυνατότητα σύγκρισης με άλλες κοινότητες Ιταλών στο εξωτερικό (Maddaloni και Ingellis, 2018, Ingellis και Maddaloni, 2018).

Ως εκ τούτου, εστίασαμε την έρευνά μας σε μη κατευθυντήριες ή ημιδομημένες συνεντεύξεις με Ιταλούς πολίτες που ζούσαν στην Αθήνα, προσωρινά ή μόνιμα, κατά την περίοδο κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις. Με άλλα λόγια, η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ολόκληρο τον πληθυσμό των Ιταλών που διαμένουν στην Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της. Η σχετική καινοτομία του θέματος, από την πλευρά των κοινωνικών επιστημών, ήταν το κίνητρο που μας ώθησε να κάνουμε αυτήν την επιλογή. Η ομάδα των ερωτηθέντων περιλαμβάνει συνεπώς νέους ανθρώπους-φοιτητές σε μαθήματα Erasmus και συνταξιούχους μετακινούμενους, διευθυντές στην αρχή της σταδιοδρομίας τους και μετανάστες αγάπης, παιδιά μικτών ζευγαριών - επομένως, Ιταλών δεύτερης γενιάς - και εστιάτορες, υπαλλήλους ιταλικών ιδρυμάτων και ευέλικτους εργαζομένους στον τομέα των διακρατικών υπηρεσιών.

Το σχήμα συνέντευξης ή ο κατάλογος των θεμάτων που έπρεπε να εξεταστούν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, καθορίστηκε μέσω μιας εσωτερικής συζήτησης της ομάδας εργασίας που δημιουργήσαμε στο Κέντρο Τεκμηρίωσης για τη Μετανάστευση (CeDoM) του Πανεπιστημίου του Salerno. Η ανάλυση της πρόσφατης βιβλιογραφίας για το θέμα και οι προηγούμενες ερευνητικές εμπειρίες που πραγματοποιήθηκαν από τα μέλη της ομάδας εργασίας αποτέλεσαν τη βάση για τον ορισμό αυτού του καταλόγου. Οι διαστάσεις που

εμπλέκονται στις αλληλεπιδράσεις με τον συνεντευκτή αναφέρονται, ουσιαστικά: (α) στην οικογένεια καταγωγής και τις εμπειρίες ζωής και εργασίας πριν από την επιλογή της μετανάστευσης, β) στους λόγους και στα στάδια της διαδρομής μετανάστευσης, γ) στη διαδικασία της εργασίας και στην κοινωνική ένταξη στον τόπο προορισμού, (δ) στις γνώμες σχετικά με τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στην Ελλάδα σε σχέση με την Ιταλία, ε) στη φύση και στη συνέπεια των κοινωνικών δικτύων, στ) στο βαθμό ικανοποίησης του ερωτηθέντα σε σχέση με την εμπειρία της μετανάστευσης, ζ) στα σχέδια και στις προοπτικές για το μέλλον και (η) στην κοινωνική ταυτότητα. Ωστόσο, το σχήμα συνέντευξης προσαρμόστηκε στην ποικιλία των μεμονωμένων καταστάσεων που συναντήσαμε κατά τη διάρκεια της εργασίας πεδίου (βλέπε παράγραφο 4 παρακάτω). Καταγράψαμε, μεταγράψαμε, κωδικοποιήσαμε και αναλύσαμε τις συνεντεύξεις ακολουθώντας τους κανόνες της ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων που αναφέρουν οι Diana και Montesperelli (2005, βλέπε επίσης Silverman, 2010, 2015). Μόλις ολοκληρώθηκαν οι συνεντεύξεις - μαζί με τις σημειώσεις του συνεντευκτή - στάλθηκαν και στα υπόλοιπα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Αυτά συντόνισαν τη μεταγραφή των συνεντεύξεων στο Εργαστήριο Κοινωνικής και Οπτικοακουστικής Έρευνας (RiSAv Lab) στο Πανεπιστήμιο του Σαλέρνο. Μόλις επικυρώθηκαν οι μεταγραφές, υποβλήθηκαν σε επαναληπτική διαδικασία ερμηνείας και ανάλυσης τόσο ατομικά από τους ερευνητές όσο και από ολόκληρη την ομάδα εργασίας.

Η Ομάδα των Ερωτηθέντων

Όσον αφορά την ομάδα των ερωτηθέντων, μπορούμε να συνοψίσουμε μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της ως εξής. Πριν εξετάσουμε τα δεδομένα που αναφέρονται σε αυτήν την παράγραφο, είναι σκόπιμο να θυμόμαστε ότι η ποιοτική έρευνα βασίζεται σε αρχές και έχει στόχους διαφορετικούς από την ποσοτική έρευνα. Μόνο η ποσοτική έρευνα μπορεί να εκτελέσει το έργο της μέτρησης της συχνότητας κάθε μιας από τις ανιχνεύσιμες καταστάσεις σχετικά με καθεμία από τις μεταβλητές που εξετάστηκαν από τους ερευνητές. Η ποιοτική έρευνα έχει ως στόχο να εντοπίσει τις εν λόγω καταστάσεις, να καθορίσει τις έννοιές τους, να εντοπίσει αλυσίδες γεγονότων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε καλύτερη κατανόηση των επιμέρους επιλογών, δείχνοντας τις συνδέσεις μεταξύ αυτών των επιλογών, των βιογραφικών γεγονότων και του ευρύτερου ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου, κ.λπ. Οι εκτιμήσεις που ακολουθούν, επομένως, μπορούν να έχουν αποδεικτική αξία περισσότερο σε σχέση με την κοινωνιολογική (όχι στατιστική) αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος παρά με την αποτελεσματική συνέπεια των ιδιοτήτων που λαμβάνονται υπόψη εδώ στην κοινότητα των Ιταλών στην Αθήνα. Με τον όρο «κοινωνιολογική αντιπροσωπευτικότητα» εννοούμε την ικανότητα που έχει δείξει η ερευνητική ομάδα να επικοινωνήσει με μάρτυρες από τα πιο διαφορετικά υπόβαθρα και τοποθεσίες, με τρόπο τέτοιο ώστε να καταλήξει στην υπόθεση ότι έχει εξαντλήσει ουσιαστικά το πλαίσιο των δυνατοτήτων που σχετίζονται με τα θέματα της

έρευνας (για μια περίληψη αυτού του επιχειρήματος βλέπε Meraviglia, 2017, σσ. 57-75).

1. Περιοχές Προέλευσης. 16 από τους 34 ερωτηθέντες προέρχονται από μια νότια περιοχή (συμπεριλαμβανομένων των νησιών). Ενώ υπάρχει έτσι μια υπεροχή των νότιων περιοχών σε αυτό το δείγμα Ιταλών που κατοικούν στην Αττική, δεν είναι σε καμία περίπτωση μια μετανάστευση που περιορίζεται σε αυτήν την κατανομή. Αυτό το εύρημα φαίνεται να συνάδει με ό,τι προκύπτει σχετικά με αυτό (Pugliese, 2018, σσ. 43-47), αν και η έρευνά μας δεν περιορίζεται στο πιο πρόσφατο κύμα μετανάστευσης. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι στο δείγμα υπήρχαν επίσης 5 άτομα που γεννήθηκαν στην Ελλάδα.

2. Φύλο. Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων (19 από 34) ήταν γυναίκες. Και από αυτήν την άποψη, τα δεδομένα μοιάζουν περισσότερο με τα αποτελέσματα της πρόσφατης έρευνας για τη «νέα μετανάστευση» παρά με τα τυπικά χαρακτηριστικά της μετανάστευσης στο προηγούμενο στάδιο του φαινομένου. Στην βιομηχανική εποχή, στην πραγματικότητα, οι πρωταγωνιστές της μετανάστευσης ήταν πιο συχνά νέοι άντρες που στρατολογούνταν από τη βιομηχανία στις βόρειες περιοχές της Ιταλίας και της Ευρώπης. Αντίθετα, ο νέος ρόλος των γυναικών στη μεταβιομηχανική εποχή έχει προκαλέσει σημαντικές συνέπειες όσον αφορά την εδαφική κινητικότητα. Συχνά οι γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των Ιταλίδων, δεν μεταναστεύουν πλέον λόγω αντρών, αλλά αντίθετα αναλαμβάνουν άμεσα την ευθύνη της αποδημίας (Moffa, 2014).

3. Επίπεδο εκπαίδευσης. Όλοι οι ερωτηθέντες αναφέρουν ότι έχουν τουλάχιστον απολυτήριο λυκείου, 20 από 34 τουλάχιστον πτυχίο. Από εκπαιδευτικής απόψεως, υπάρχει λοιπόν ένα αρκετά υψηλό προφίλ του δείγματος μας, και πιστεύουμε το ίδιο για την ιταλική μετανάστευση στην περιοχή της Αθήνας. Το επίπεδο των μισθών, χαμηλότερο από το ιταλικό τόσο πριν όσο και μετά την πρόσφατη κρίση, βοηθά να εξηγηθεί γιατί στην ιταλική κοινότητα στην Ελλάδα είναι δύσκολο να βρεθούν άτομα με περιορισμένη εκπαίδευση ή/και κατάρτιση. Πολύ καλύτερα, για αυτούς, να αναζητήσουν δουλειά - όσο επισφαλής κι αν είναι - και να χτίσουν ένα έργο ζωής σε μια χώρα με υψηλότερο επίπεδο μισθών και καλύτερο σύστημα κοινωνικής προστασίας. Επιπλέον, είναι πιθανό να πιστέψουμε ότι τα άτομα με πιο περιορισμένη εκπαίδευση είναι λιγότερο ευαίσθητα στην έλξη του «λίχνου του πολιτισμού», του «σπιτιού της δημοκρατίας» κ.λπ. - δηλαδή, για την ελκυστικότητα πολλών πολύ σημαντικών στοιχείων στη διάσταση της επιλογής του τρόπου ζωής που συχνά υπάρχουν στα πρόσφατα μονοπάτια μετανάστευσης (Benson και O'Reilly, 2016). Ο μεγάλος αριθμός ατόμων με τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν θα πρέπει, ωστόσο, να υποδηλώνει *brain drain* με την αυστηρή έννοια της λέξης, όπως θα το είχε ο σημερινός άνθρωπος για τη νέα μετανάστευση από την Ιταλία (Caneva, 2016, Sanfilippo, 2017), αφού το εκπαιδευτικό και ερευνητικό σύστημα στην Ελλάδα έχει πληγεί ακόμη περισσότερο από την κρίση συγκριτικά με το ιταλικό. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, ειδικά όσον αφορά την Ιταλία, το επίπεδο εκπαίδευσης εξακολουθεί να αποτελεί αξιόπιστο στοιχείο για την κοινωνική τάξη καταγωγής του ερωτώμενου. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η ιταλική μετανάστευση στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στην Αθήνα, είναι ένα φαινόμενο που επηρεάζει τα μεσαία και ανώτερα στρώματα της ιταλικής κοινωνίας.

4. Ηλικία. Από τους ερωτηθέντες, 6 ήταν κάτω των 30 ετών, 15 ήταν μεταξύ 30 και 49 ετών και 13 ήταν 50 ετών και άνω. Κατά την ημερομηνία της συνέντευξης, το νεότερο άτομο ισχυρίστηκε ότι είναι 23 ετών και το μεγαλύτερο σε ηλικία 76. Συνεπώς, είναι ένα μάλλον ετερογενές δείγμα σε σχέση με την ατομική θέση στον κύκλο ζωής. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι ο κύριος σκοπός της έρευνας ήταν να παράσχει ένα γενικό πλαίσιο ανάλυσης για την κατανόηση τόσο της κινητικότητας προς την Ελλάδα όσο και της παρουσίας μιας ιταλικής κοινότητας στην Αθήνα.

5. Κατάσταση ιθαγένειας. 18 από τους 34 ερωτηθέντες είχαν ελληνική υπηκοότητα, η οποία είναι πιθανώς μεγαλύτερη από τον ιταλικό πληθυσμό στην Αττική. Κανένα από αυτά δεν θα συμπεριληφθεί στους Ιταλούς που κατοικούν στην Ελλάδα στην απογραφή πληθυσμού (βλέπε παράγραφο 2 παραπάνω). Μεταξύ αυτών που έχουν και ελληνική υπηκοότητα, 14 την είχαν αποκτήσει με γάμο, 3 ως παιδιά ζευγαριών Ιταλοελλήνων. Ωστόσο, είναι πιθανό ότι το δείγμα των ερωτηθέντων τείνει να υπερεκπροσωπεί Ιταλούς που βρίσκονται στην Αθήνα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε σχέση με άλλες συνιστώσες της μετανάστευσης. Με άλλα λόγια, στην ομάδα των ερωτηθέντων δεν υπάρχουν μόνο «νέοι μετανάστες», αλλά και - σε σημαντικό βαθμό - άτομα που ανήκουν σε προηγούμενες μεταναστευτικές ροές που είναι ελάχιστα γνωστά στην έρευνα για την ιταλική μετανάστευση.

6. Εργασιακή εμπειρία. 23 άτομα ξεκίνησαν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία στην Ιταλία, 5 στην Ελλάδα, 4 σε άλλες χώρες (Γαλλία, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία) και τα δύο τελευταία είναι άνεργοι ή οικονομικά ανενεργοί. Η παρουσία ευέλικτων διαδρομών εργασίας είναι εμφανής στο γεγονός ότι τουλάχιστον 5 ερωτηθέντες αναφέρουν 5 ή περισσότερες εργασιακές εμπειρίες (συμπεριλαμβανομένης αυτής που μπορεί να βρίσκεται σε εξέλιξη), άλλοι 6 έρχονται με 4 εργασιακές εμπειρίες και άλλοι 9 με έως 3 εργασιακές εμπειρίες. Επιπλέον, 5 άτομα δηλώνουν ότι ασκούν πλέον περισσότερες από μία εργασιακές δραστηριότητες ταυτόχρονα. Σε ένα πλαίσιο στο οποίο η επισφάλεια είναι πλέον ο κανόνας (Toscano, 2007), και στο οποίο η ζήτηση για εργασία καθοδηγείται περισσότερο από υπηρεσίες παρά από τη βιομηχανία, αυτό φαίνεται να είναι σύμφωνο με τις θεωρητικές προσδοκίες. Οι δραστηριότητες που δηλώθηκαν από τους ερωτηθέντες ανταποκρίνονται επίσης στις προσδοκίες, και συγκεκριμένα στη συρρίκνωση της χειρωνακτικής συνιστώσας της αγοράς εργασίας στην οικονομία των υπηρεσιών προς όφελος μιας αυξανόμενης ποικιλίας αριθμών και διαδρομών εργασίας - η οποία, παρεμπιπτόντως, είναι επίσης ένας παράγοντας για ώθηση της εισαγωγή γυναικείας εργασίας, όσο επισφαλής και αν είναι (Pugliese, 2018, σσ. 67-84). Όσον αφορά την τρέχουσα κατάσταση της εργασίας, μια αρνητική αλλαγή παρατηρείται στο γεγονός ότι τα ανενεργά άτομα είναι 3 και εκείνα που αναζητούν εργασία 5. Ωστόσο, η αλλαγή δεν οφείλεται απλώς στην οικονομική κρίση, καθώς εξαρτάται επίσης από αλλαγές που σχετίζονται με τον κύκλο ζωής, την εξάντληση της προηγούμενης εργασιακής εμπειρίας κ.λπ. Η παρουσία αυτοαπασχολούμενων ή επιχειρηματικών δραστηριοτήτων φαίνεται να είναι έντονη (11 ερωτηθέντες - συμπεριλαμβανομένων 5 που πραγματοποιούν περισσότερες από μία δραστηριότητες - έναντι 14 εργαζομένων). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι 3 από τους ερωτηθέντες ήταν ενεργοί σε ιταλικά ιδρύματα.

7. Παρουσία γονέα ή/και προγενέστερου προγόνου στη χώρα προορισμού. 8 από τους 34 ερωτηθέντες είχαν έναν Έλληνα πρόγονο, και 5 από αυτούς - εκείνοι που γεννήθηκαν στην Ελλάδα - είχαν επίσης γονέα, κάτι που δείχνει μια ορισμένη παρουσία μελών μικτών οικογενειών. Για άλλη μια φορά, αξίζει να θυμηθούμε εδώ ότι μέσω αυτής της επιλογής έρευνας προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε μια γενική εικόνα της ιταλικής παρουσίας σε αυτήν την περιοχή, η οποία θα καθιστούσε δυνατή τη σύγκριση μεταξύ διαφορετικών διαδρομών και καταστάσεων.

8. Μεταναστευτικές εμπειρίες των στενότερων μελών της οικογένειας. 15 από τους 34 ερωτηθέντες υποδεικνύουν την παρουσία μεταναστευτικών εμπειριών, σε διαπεριφερειακό ή διεθνές επίπεδο, από την πλευρά των παππούδων, του ενός ή και των δύο γονέων, τουλάχιστον ενός αδελφού. Στην ομάδα των ερωτηθέντων μας, η εξοικείωση με την εδαφική κινητικότητα μπορεί να θεωρηθεί, ως εκ τούτου, ένας επιπλέον προγνωστικός δείκτης της μεταναστευτικής συμπεριφοράς.

9. *Erasmus* (ή αφομοιωμένες) εμπειρίες πριν από την τρέχουσα κινητικότητα. Τουλάχιστον 7 ερωτηθέντες αναφέρουν το *Erasmus* ή παρόμοιες εμπειρίες (π.χ. υποτροφίες από το Υπουργείο Εξωτερικών), αν και δύο περιπτώσεις αναφέρονται σε εμπειρίες που έζησαν άμεσα ή έμμεσα στην Ιταλία. Αυτές οι εμπειρίες φαίνεται να είναι πιο πολλές στην ομάδα των ερωτηθέντων από ό,τι στους σημερινούς Ιταλούς προπτυχιακούς ή μεταπτυχιακούς φοιτητές. Σύμφωνα και με τη βιβλιογραφία για αυτό το θέμα (King και Ruiz-Gelices, 2003, Baláz και Williams, 2004), επιβεβαιώνεται ο ρόλος τους ως παράγοντες που προδιαθέτουν θετικά στην μετανάστευση.

10. Άλλες εμπειρίες κινητικότητας στο εξωτερικό, πριν από την τρέχουσα. 11 αναφέρουν μακροχρόνιες παραμονές στο εξωτερικό, αν και σχεδόν πάντα εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίες προηγούνται της τρέχουσας κατάστασής τους ως προσωρινών ή μόνιμων κατοίκων στην περιοχή της Αττικής. Τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η ελεύθερη κυκλοφορία ανθρώπων και εργαζομένων εντός του θεσμικού πλαισίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθίστανται επομένως μια ευκαιρία να χρησιμοποιηθούν για να διερευνηθεί το κόστος και τα οφέλη, οι κίνδυνοι και οι ευκαιρίες που υπάρχουν στη ζωή στο εξωτερικό (Recchi, 2013, De Vita, 2017) Σε πολλές περιπτώσεις (16 από τις 34), επιπλέον, η διαμονή στην Αθήνα (ή στη γύρω περιοχή) θεωρείται ένα στάδιο (ή αποτέλεσμα) ενός μακρόχρονου μονοπατιού.

11. Λόγοι παρουσίας στην Αττική. 10 ανέφεραν την ύπαρξη μιας σχέσης ζευγαριού ως αιτία της διεθνούς κινητικότητάς τους, και ακόμη και αν αυτή η σχέση είχε λήξει, η παρουσία των παιδιών αναφερόταν πάντα ως λόγος διαμονής σε αυτήν την περιοχή. Για 3, ο κυρίαρχος λόγος είναι ότι η εμπειρία στην Ελλάδα θεωρείται στάδιο σε μια πορεία επαγγελματικής ανάπτυξης. Η πλειοψηφία, ωστόσο (19) φαίνεται να αναφέρει την αναζήτηση εργασίας ως βασικό λόγο κινητικότητας ή/και για την τρέχουσα παρουσία τους σε αυτήν την περιοχή. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι τουλάχιστον 21 άτομα αναφέρουν, ως βοηθητικό λόγο για την παρουσία τους στην Ελλάδα, κάποια πτυχή που συνδέεται με την προσωπική ευημερία - όπως το κλίμα, ο τοπικός πολιτισμός, η ποιότητα των ανθρώπινων σχέσεων και η τοπική κοινωνική ζωή. Επιπλέον, 7 ερωτηθέντες

ανέφεραν το χαμηλό κόστος ζωής ως λόγο παραμονής στην Ελλάδα, συχνά σε συνδυασμό με την αναζήτηση εργασίας. Τέλος, σε δύο περιπτώσεις, εκείνες που αφορούσαν παιδιά μικτών ζευγαριών που αργότερα χώρισαν, αναφέρθηκε η απουσία πραγματικού λόγου για να προτιμηθεί η Ελλάδα από την Ιταλία σε μόνιμη βάση. Στην πραγματικότητα, αυτά είναι παραδείγματα «μετακινήσεων» μεταξύ των δύο χωρών, σε αναζήτηση του καλύτερου ορισμού της προσωπικής ταυτότητας κάποιου, όχι μόνο της εργασίας.

12. Γνώση ελληνικών. Ως γνωστόν, έχοντας μάθει ή κάνοντας προσπάθειες να μάθει, η τοπική γλώσσα μπορεί να θεωρηθεί ως έγκυρος δείκτης των προθέσεων του υποκειμένου σε σχέση με τη μελλοντική του πορεία κινητικότητας. Μεταξύ των θεμάτων που περιλαμβάνονται στο δείγμα, 21 από τους 34, βρίσκονται σε αυτήν την κατάσταση, η οποία αντιπροσωπεύει έναν σημαντικό πόρο ή/και μια χρήσιμη επένδυση ενόψει της σταθεροποίησης της παρουσίας τους στη χώρα. 4, από την άλλη πλευρά, συνδέουν τη γνώση της αγγλικής γλώσσας (μια γλώσσα πολύ διαδεδομένη στην Ελλάδα, ειδικά μεταξύ των νέων και σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό και την αναψυχή) με την έλλειψη χρόνου ή με επαρκείς ευκαιρίες για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Σε αντίθεση με όσα παρατηρήθηκαν παραπάνω, αυτό μπορεί να θεωρηθεί έγκυρος δείκτης του προσωρινού χαρακτήρα που αποδίδεται σιωπηρά (ή ρητά) από το υποκείμενο στην παρουσία του στην Αθήνα κατά την περίοδο κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η συνέντευξη.

Αποτελέσματα

Στο τέλος αυτής της ανάλυσης των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας, μπορούμε να σημειώσουμε ότι η ιστορία των Ιταλών στην Αθήνα εντάσσεται μόνο εν μέρει στο πλαίσιο των μελετών για τη νέα ιταλική μετανάστευση. Η παρουσία των Ιταλών στην Ελλάδα είναι αρκετά παλαιότερη, αν και περιορισμένης αριθμητικής αναλογίας, και οι διαδικασίες που εντοπίζονται πίσω στη «νέα μετανάστευση» με την αυστηρή έννοια περιπλέκουν μόνο ένα ήδη ετερογενές μείγμα. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ωστόσο, ότι μετά την έκρηξη της κρίσης που προκλήθηκε από τις επιπτώσεις της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και τη χρηματοποίηση της οικονομίας στην οικονομική και κοινωνική δομή των χωρών της Νότιας Ευρώπης και ιδίως της Ιταλίας, οι μεταναστευτικές ροές έχουν γίνει πιο έντονες και εν μέρει στράφηκαν προς τη γειτονική χώρα (Maddaloni, 2017). Χάρη στην έρευνά μας, μπορούμε τώρα να προτείνουμε μερικές απαντήσεις στις αρχικές ερωτήσεις, για να αναδείξουμε ένα πιο λεπτομερές προφίλ των Ιταλών που ζουν στο εξωτερικό.

Ποιοι Μεταναστεύουν και Ποιοι Μένουν στην Αθήνα;

Αρχικά, θεωρούμε απαραίτητο να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι η ιταλική μετανάστευση στην Αθήνα είναι ένα φαινόμενο τυπικό της μεσαιάς και ανώτερης τάξης. Αυτό συμβαίνει για τουλάχιστον δύο ομάδες λόγων, η πρώτη από τις οποίες μπορεί να εντοπιστεί στον τομέα των δομικών παραγόντων και των

θεσμικών συγκυριών και η δεύτερη σε αυτόν των πολιτιστικών επιδράσεων στα κίνητρα και τις αφηγήσεις των ατόμων.

Η πρώτη ομάδα λόγων σχετίζεται με το γεγονός ότι η εγχώρια αγορά εργασίας της Ελλάδας βρίσκεται σε παρόμοιες συνθήκες με την Ιταλία, ή ακόμη χειρότερα (βλέπε για παράδειγμα, Παπαρέτρου και Bakas, 2013). Η Ελλάδα είναι μια χώρα που πλήττεται από μια σοβαρή οικονομική κρίση, η οποία έχει προκαλέσει πτώση των εισοδηματικών επιπέδων των εργατικών τάξεων, ιδιαίτερα σε αστικές περιοχές με επαγγέλματα βιομηχανικά και παροχής υπηρεσιών. Για να είμαστε σαφείς, οι «μάρτυρες» μας στο πεδίο εμφανίζονται ομόφωνα παρατηρώντας ότι στα νησιά, και γενικά σε περιοχές με έντονη τουριστική δράση, η κρίση δεν έγινε αισθητή με αμβλύ τρόπο ή απορροφήθηκε πολύ γρήγορα. Όσον αφορά τις αγροτικές περιοχές του εσωτερικού, προφανώς αφιερωμένες στην οικονομία της επιβίωσης και οι οποίες φαίνεται να βρίσκονται σε διαδικασία ερήμωσης του πληθυσμού, η κρίση δεν τις επηρέασε πολύ επειδή δεν υπήρχαν ήδη πολλά που θα μπορούσαν να επηρεαστούν. Πράγματι, αυτές οι περιοχές φαίνεται να έχουν ακόμη και ορισμένα περιορισμένα επεισόδια επαναπληθυσμού από οικογένειες ή ηλικιωμένα ζευγάρια που έφυγαν από τις πόλεις για να βρουν καταφύγιο εκεί, όπου το κόστος ζωής είναι χαμηλότερο και είναι δυνατό να κερδίσουν κάτι από τους τοπικούς οικογενειακούς πόρους (σπίτια, κήποι ή γη). Σε αστικά πλαίσια, από την άλλη πλευρά, η κρίση έχει γίνει αισθητή τόσο όσον αφορά τη μείωση του μέσου επιπέδου των μισθών όσο και για τη συρρίκνωση των δημόσιων υπηρεσιών, ιδίως των κοινωνικών υπηρεσιών, που διατίθενται στους χρήστες. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Ιταλοί εργαζόμενοι με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης δεν ενδιαφέρονται να μεταναστεύσουν για να ανταγωνιστούν το τοπικό εργατικό δυναμικό (ή ακόμα περισσότερο τους μετανάστες από τα Βαλκάνια ή τις χώρες του Νότου) για χαμηλόμισθες και περιορισμένων δεξιοτήτων θέσεων εργασίας στην εγχώρια αγορά. Διαφορετική, όπως είδαμε, είναι η περίπτωση εκείνων που, έχοντας μέτριο ή υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης ή κατάρτισης, επιδιώκουν να εισέλθουν σε ένα τμήμα της αγοράς εργασίας που φαίνεται να συνδέεται στενά με την παγκόσμια δυναμική των διεθνών επιχειρήσεων και προσφέρει συνθήκες εργασίας και μισθούς που φαίνονται συγκρίσιμοι με αυτούς που προσφέρει το ίδιο τμήμα στην ιταλική αγορά.

εδώ ξοδεύεις πολύ λιγότερα για ενοίκιο, νοικιάζεις ένα δωμάτιο σε τιμή που υπήρχε στην Ιταλία πριν από 20 χρόνια, άρα μπορώ να το κάνω [...] ακόμη και οι λογαριασμός, ο λογαριασμός του ηλεκτρικού ρεύματος, οι πρώτοι που έφτασαν (τόρα το έχω συνηθίσει) και όμως όταν έκανα τη σύγκριση με αυτούς στην Ιταλία, σοκαρίστηκα, είπα «αλλά πώς γίνεται, είναι τόσο χαμηλοί ...» (Μ, 41, υπάλληλος)

Εξίσου διαφορετική είναι η περίπτωση εκείνων που εξάγουν τους πόρους τους, από οικονομική άποψη ή/και από άποψη επαγγελματικών δεξιοτήτων, στην περιοχή της Αθήνας προκειμένου να εισέλθουν σε τομείς οικονομικής δραστηριότητας (ειδικότερα στο εμπορικό και στις δημόσιες υπηρεσίες) που φαίνεται να συνδέονται με τη δυναμική του τουριστικού τομέα ή με τις καταναλωτικές ανάγκες των ανώτερων τάξεων της τοπικής κοινωνίας.

Δεν νομίζω ότι μπορώ να κάνω τα ίδια πράγματα που έκανα εδώ στην Ιταλία. Τι εννοώ; Ότι σε ηλικία 43 ετών ήμουν σε θέση να κάνω εδώ έργα που στην Ιταλία δεν θα μπορούσα να κάνω ποτέ, δεν θα μπορούσα ποτέ να κάνω ... Θα έπρεπε να είχα πολλές πολιτικές γνωριμίες που εδώ δεν έχω. Εδώ μόνο με την ικανότητά μου - μιλάμε για ικανότητα - ήμουν σε θέση να έχω ένα συγκεκριμένο είδος πελατών. Στην Ιταλία μόνο με την ικανότητα πιστεύω ότι δεν θα τα κατάφερνα ποτέ. (Μ, 43)

Και στις δύο περιπτώσεις, η μετανάστευση προς την Ελλάδα και την περιοχή της Αθήνας είναι μια διαδικασία που αφορά κυρίως τη μεσαία και ανώτερη τάξη. Είναι αυτές οι τάξεις, που στην πραγματικότητα, έχουν τους οικονομικούς ή επαγγελματικούς πόρους - συμπεριλαμβανομένου του σχετικά υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης που είναι απαραίτητα για την είσοδο στο παγκόσμιο τμήμα της αγοράς εργασίας - που μπορούν να αποτελέσουν τόσο την αφετηρία για κινητικότητα όσο και μια πορεία σταθερής ένταξης στην κοινωνία της ελληνικής πρωτεύουσας.

Η άλλη ομάδα λόγων αναφέρεται στην πολύ ιδιαίτερη θέση της Ελλάδας στη φαντασία των Δυτικών (Detienne, 2007: αλλά ακόμη και εδώ είμαστε αντιμετώπι με μια σχεδόν ατελείωτη λογοτεχνία), ή τουλάχιστον τη φαντασία των καλλιεργημένων τάξεων της Δύσης: Η Ελλάδα «μυθική χώρα», «πατρίδα της δημοκρατίας», «κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού», ή ακόμα και η ρίζα της ιταλικής ταυτότητας. Οι διαστάσεις της επιλογής ενός τρόπου ζωής που σχετίζεται με το κλίμα, το τοπίο, τη θάλασσα, μπορούν να εκτιμηθούν και χωρίς το κλασικό απολυτήριο λυκείου. Αλλά οι πτυχές που αναφέρονται παραπάνω απαιτούν κάτι περισσότερο από την περιστασιακή έκθεση στους κόσμους της φιλοσοφίας, της τέχνης, της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της μυθολογίας. Και γνωρίζουμε πολύ καλά πόσο η εκπαίδευση εξακολουθεί να σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την κοινωνική θέση των οικογενειών των μαθητών. Ίσως να μην ισχύει το να έχουν απλά όλοι τουλάχιστον ένα απολυτήριο λυκείου στην ομάδα των ερωτηθέντων μας. Επιπλέον, υπάρχουν μερικοί ερωτηθέντες που επέλεξαν σαφώς την ελληνική πρωτεύουσα λόγω μιας διανοητικής γοητείας που χρονολογείται από την εφηβεία και η οποία έχει μετατραπεί σε μια κλίση ενός επαγγέλματος για εργασία και ζωή.

Αμέσως μετά την αποφοίτησή μου αποφάσισα να μετακομίσω στην Ελλάδα γιατί, από μικρή ηλικία, αυτό ήταν η ζωή και το επαγγελματικό μου έργο, δηλαδή να μετακομίσω εδώ και να προσφέρω στην ελληνική επιστημονική κοινότητα ένα, ας το πούμε, παράθυρο [του ιταλικού πολιτισμού]. (Μ, 41, ελεύθερος επαγγελματίας)

Η περίπτωση των μεταναστεύσεων γάμου μπορεί επίσης να εντοπιστεί εν μέρει τουλάχιστον σε αυτή τη μορφή έλξης, η οποία καθιστά την ελληνική πρωτεύουσα έναν τόπο με ιδιαίτερη θέση όσον αφορά τις αξίες και τις ερμηνείες τους. Και σε αυτήν την περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με πρώην φοιτητές και των δύο φύλων, ακόμη και αν είναι κυρίως γυναίκες (δηλαδή παιδιά μεσαίων ή ανώτερων τάξεων οικογενειών), οι οποίοι κάποτε γνώρισαν άλλους φοιτητές (δηλαδή παιδιά) ελληνικών οικογενειών μεσαίων ή ανώτερων τάξεων), αφού παρακολουθούσαν σχεδόν πάντα προγράμματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που τους προδιέθεταν να συναντήσουν την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας που τους φιλοξενεί τώρα.

Και γνώρισα έναν Έλληνα που σπούδαζε ιατρική, και όταν ήμουν 21 αποφάσισα να τα αφήσω όλα και εδώ είμαι, οπότε ήταν βασικά μια επιλογή... (F, 50)

Μια Πολλαπλή Διασπορά

Η ιταλική μετανάστευση στην Αθήνα έχει, επομένως, μια μάλλον ιδιόμορφη κοινωνική προέλευση, η οποία μπορεί ήδη να της δώσει έναν ιδιαίτερο ρόλο στο πλαίσιο των ροών κινητικότητας από την Ιταλία. Επιπλέον, είναι μια μετανάστευση που ακολουθεί διαφορετικούς δρόμους και βρίσκεται σε πολύ διαφορετικές συνθήκες. Αυτό προκύπτει αν εξετάσουμε τις ιστορίες των Ιταλών μεταναστών με αναφορά στο φύλο και την ηλικία. Όσοι μετανάστευσαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80 ή τη δεκαετία του '90 και είναι σήμερα ενήλικες, ίσως ακόμη και στο κατώφλι της τρίτης ηλικίας, έχουν βιώσει εμπόδια, έχουν ξεπεράσει προβλήματα και έχουν αδράξει ευκαιρίες που πολύ συχνά φαίνονται ξένες σε εκείνους που έφτασαν στην Αθήνα αυτόν τον αιώνα (και ακόμη περισσότερο, φυσικά, μετά την κρίση) και είναι νέοι.

Εκείνα τα χρόνια της εξειδίκευσης δεν αναγνωρίστηκαν, οπότε ξεκίνησα ξανά και ξανά. Αυτή ήταν, δεν ξέρω, μια εντελώς ενστικτώδης επιλογή. (F, 57)

Ακόμα διαφορετικά, λοιπόν, είναι τα μονοπάτια και οι συνθήκες της «δεύτερης γενιάς»: των παιδιών των μικτών ζευγαριών που ζούσαν συχνά μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας τα χρόνια της εκπαίδευσής τους και τις πρώτες εμπειρίες τους στην εργασία και τη ζωή. Η διαφοροποίηση των μονοπατιών και των καταστάσεων μπορεί να εκφραστεί αν εξετάσουμε τις κοινωνικές σχέσεις των Ιταλών που κατοικούν στην Αθήνα. Πρόκειται για ένα ευρύ φάσμα δικτύων, στο οποίο υπάρχουν «ιταλικές φούσκες», μικρές ομάδες Ιταλών που έχουν αρχίσει να συναντιούνται για λόγους που σχετίζονται με την εργασία, το σχολείο των παιδιών τους, τους γενεαλογικούς δεσμούς ή από το ενδιαφέρον που προκαλούν τα κοινωνικά μέσα: μια σελίδα στο *Facebook* ή ένα *blog* που διατηρεί ένας Ιταλός κάτοικος της ελληνικής πρωτεύουσας. Ένα δίκτυο στο οποίο η (σπάνια) δραστηριότητα ενώσεων Ιταλών πολιτών στο εξωτερικό είναι ελάχιστα ικανή να ξεπεράσει τις δυσκολίες της διαπροσωπικής επικοινωνίας, ιδίως εκείνων που αναδύονται μεταξύ γενεών. Ακόμη και οι δεσμοί με την Ιταλία φαίνονται μερικές φορές αδύναμοι και, σε κάθε περίπτωση, είναι επίσης πολύ στρωματοποιημένοι ανάλογα με την ηλικία και, ως εκ τούτου, τη φάση του κύκλου ζωής. Οι νέοι (και, κυρίως, οι νέες) που έρχονται από την Ιταλία τείνουν να μην βασίζονται στην οικογένεια καταγωγής τους, από την οποία, αντίθετα, προσπαθούν να αποστασιοποιηθούν για να σηματοδοτήσουν την αυτονομία που τελικά πέτυχαν. Τα άτομα με παιδιά και τα παιδιά των μικτών ζευγαριών τείνουν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε αυτούς τους δεσμούς, οι οποίοι μερικές φορές μεταφράζονται σε μορφές μετακίνησης: για τα πρώτα, σε μακροχρόνιες επισκέψεις στα παιδιά τους που σπουδάζουν στην Ιταλία και για τα δεύτερα, σε επανειλημμένη εναλλαγή της ζωής στην Ελλάδα και της ζωής στην Ιταλία.

Επέστρεψα στην Αθήνα με την προοπτική να ξαναφύγω. (F, 29)

Πέρα από τις αντιληπτές διαφορές, επομένως, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των ερωτηθέντων, οι οποίες βοηθούν στην εξήγηση του πλήθους των απόψεων που βρέθηκαν στην ανάλυση. Αυτό των Ιταλών στην Αθήνα μπορεί να οριστεί ως «πολλαπλή διασπορά» και μόνο αν εννοούμε, με τον όρο «διασπορά» - όχι μια κοινότητα με τη δική της εσωτερική συνοχή, τη δική της «ουσιαστική βούληση» (Tönnies, 2011) που αποσκοπεί στην επιβίωσή της και στη βιολογική και πολιτιστική της αναπαραγωγή, ακόμη και με τη διατήρηση ισχυρών δεσμών με τη μητέρα πατρίδα ή/και με άλλες διασπορές (Cohen, 2015) - μια συλλογική ομάδα που προκύπτει, και όχι από τους αδύναμους εσωτερικούς κοινωνικούς δεσμούς, από την ανταλλαγή μιας σειράς μεμονωμένων συνειρμών στις οποίες βασίζεται μια στοιχειώδης αυτογνωσία. Αναφερόμαστε εδώ στην εθνική προέλευση, τη γλώσσα, ορισμένες παραδόσεις (συμπεριλαμβανομένων των διατροφικών) και, κυρίως, στα κίνητρα για την παρουσία ή τη διαμονή στην Αθήνα, τα οποία γνωρίζουμε πως είναι αρκετά περιορισμένα: η αναζήτηση δουλειάς ή μιας επαγγελματικής ή επιχειρηματικής ευκαιρίας, η σχέση ως ζευγάρι, η επανένωση με μέρος της οικογένειάς του ενός μέλους, η επιλογή του τρόπου ζωής. Και, φυσικά, το να μοιραστείς το *εδώ και τώρα* σε ένα συγκεκριμένο μέρος, την πρωτεύουσα της Ελλάδας, η οποία είναι απαραίτητη προϋπόθεση, έστω και αν, όπως είδαμε, μη επαρκής, για τη γέννηση και την ανάπτυξη δυνατών κοινωνικών δεσμών. Οι δεσμοί που αναπτύσσονται πολύ συχνά επίσης και κυρίως προς την κατεύθυνση των ιθαγενών Ελλήνων, προς τους οποίους πολλοί Ιταλοί εξακολουθούν να αισθάνονται πως μοιράζονται τα συναισθήματα που εκφράζονται από το ρητό «ένα πρόσωπο, μια φυλή» (δηλαδή, η ενσυναίσθηση που προκύπτει από το να μοιράζεσαι τον ίδιο πολιτισμό). Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχουν πολλοί Ιταλοί στην Αθήνα που εκφράζουν την αίσθηση ότι βιώνουν την ένταξη στην εδώ κοινωνία και πολιτισμό με κάποια δυσφορία.

Λόγοι για να Φύγετε από την Ιταλία, Λόγοι για να Μείνετε στην Αθήνα

Γιατί, όμως, οι άνθρωποι μεταναστεύουν ή μένουν στην Αθήνα; Εξετάσαμε το πλαίσιο των διαρθρωτικών παραγόντων και των ατομικών κινήτρων που παρουσιάζονται προς υποστήριξη της επιλογής μετανάστευσης/παραμονής στην ελληνική πρωτεύουσα. Κατά την άποψή μας, παράλληλα με αυτές τις διαστάσεις, είναι επίσης δυνατό να διερευνηθούν οι κοινωνιολογικές έννοιες που περιλαμβάνονται σε αυτή τη ροή κινητικότητας. Τρεις διαστάσεις μας φαίνονται σχετικές (Maddaloni και Ingellis, 2018, Ingellis και Maddaloni, 2018): η μετανάστευση ως απόδραση από την κρίση, η μετανάστευση ως στρατηγική για τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης και η μετανάστευση ως αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής.

Όσον αφορά την πρώτη από τις παραπάνω διαστάσεις, πολλοί Ιταλοί μετανάστες έρχονται στην Αθήνα για να ξεφύγουν από την κρίση που βίωναν στην Ιταλία από τη γέννηση της Ευρωζώνης και την επιτάχυνση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής ενσωμάτωσης. Η έρευνα για τη νέα μετανάστευση έχει ήδη αναδείξει αυτή τη συγκεκριμένη διάσταση των νεότερων

ροών (Sanguinetti, 2016). Μερικές φορές, ωστόσο, η έννοια της «απόδρασης από την κρίση» χρησιμοποιείται με μια στενή, ουσιαστικά οικονομική έννοια: οι ροές κινητικότητας από την Ιταλία είναι το προϊόν της αδυναμίας της εθνικής αγοράς εργασίας να απορροφήσει την πλεονάζουσα προσφορά εργασίας, ιδίως εκείνων των ατόμων που διαθέτουν καλύτερα προσόντα. Σίγουρα, αυτή η ερμηνεία έχει τους λόγους της, αν σκεφτεί κανείς ότι η αναζήτηση εργασίας ή επαγγελματικών ευκαιριών εξακολουθεί να είναι η άμεση αιτία μεγάλου μέρους της εδαφικής κινητικότητας των ατόμων που είναι σε θέση να εργαστούν. Ταυτόχρονα, μέρος της βιβλιογραφίας για τις νέες μεταναστεύσεις φαίνεται να επιμένει ότι υπάρχει κάτι άλλο σε αυτή την απόδραση από την κρίση. Υπάρχει δυσανεμία για τον πελατειακό χαρακτήρα των διαδικασιών ένταξης και εργασίας και κοινωνικής κινητικότητας που είναι ακόμα κοινός για την ιταλική κοινωνία (Gjergij, 2015). Και υπάρχει δυσανεμία για τη μείωση της ποιότητας όχι μόνο των δημόσιων υπηρεσιών αλλά και των κοινωνικών σχέσεων, γεγονός που οδηγεί τους ανθρώπους να προτιμούν την Ελλάδα σε σύγκριση με την Ιταλία. Μια δυσανεμία, εν ολίγοις, απέναντι σε μια χώρα που βιώνει μια συστημική κρίση. Μια χώρα στην οποία οι μηχανισμοί που στο πρόσφατο παρελθόν είχαν οδηγήσει την οικονομική ανάπτυξη και την εξάπλωση της κοινωνικής ευημερίας (οι «μηχανισμοί συναίνεσης»: Pizzorno, 1974) φαίνεται να έχουν σταματήσει ή έχουν αντιστρέψει την κατεύθυνσή τους (Maddaloni, 2016).

για παράδειγμα, τι είναι αυτό που δεν μοιράζεστε για την Ιταλία, αυτό που σας ωθεί να πείτε «έτσι κι αλλιώς προτιμώ το εξωτερικό» [...].

αχ, ο δρόμος είναι βρώμικος, αλλά ρίχνω και εγώ χαρτιά [...] και δεν ξέρω, υπάρχουν ζιζάνια, «ας κάνουμε κάτι», «και δεν μπορείς να κάνεις τίποτα», δεν είναι αλήθεια, δε νομίζω. (F, 24)

αλλά επειδή αγαπώ την πόλη μου, αγαπώ τα πάντα, αλλά το περιβάλλον όχι, δεν ... δεν μου αρέσει, δεν ... το γεγονός ότι βρίσκεσαι στο δρόμο με μάτια παντού, εσύ σταματάς το αυτοκίνητό σου στα φανάρια, «κοιτάζτε αυτόν τον τύπο με το μοτοποδήλατο που έρχεται δίπλα» [...] «ποιος είναι, ποιος δεν είναι, ποιος το θέλει αυτό, ποιος το θέλει αυτό», αυτό δεν είναι μια αποδεκτή ποιότητα ζωής σύμφωνα με τα πρότυπά μου. (M, 33)

οπότε όχι, κατά τη γνώμη μου θα πρέπει να αναρωτηθούν [...] γι' αυτό, γι' αυτό το κύμα, αυτό το φαινόμενο [της επανένταξης της μετανάστευσης] [...] ας πούμε οι άνθρωποι που πρέπει να είναι υπεύθυνοι γι' αυτό, δηλαδή, τι λείπει τώρα από τη χώρα μας; Και αυτό προκαλεί τη μετανάστευση ανθρώπων, νεοσύλλεκτων; [...] γιατί δεν νομίζω ότι μέχρι τώρα ... στην αρχή ήταν ίσως, εντάξει, "brain drain" [...] στην αρχή ίσως [...] τώρα μεταναστεύουν ... Ακολουθώ τα θέματα, σας λέω [...] Σας το λέω γιατί ακολουθώ ως άτομο που βρίσκεται στο εξωτερικό ακολουθώ τα ιταλικά θέματα [...] ειδικά της νέας μετανάστευσης, βλέπω ότι τόσο πολύ τώρα μεταναστεύουν άνθρωποι που θα μπορούσαν να κάνουν πολύ καλά τη δουλειά τους στη χώρα μας και ότι για στρεβλές κοινωνικοοικονομικές δυναμικές [...] δεν μπορούν πλέον να το κάνουν. (F, 38)

κατ' εμέ, πιστεύω ότι ένας Έλληνας [...] ξέρει να χαλαρώνει πολύ περισσότερο από έναν Ιταλό [...] (M, 44)

... η ποιότητα ζωής παρά την κρίση τώρα ... στην Αθήνα είναι καλύτερη από την Ιταλία [...] όταν δουλεύω τα παιδιά μου επιστρέφουν με το μετρό, το απόγευμα αν θέλουν να συναντηθούν με φίλους .. μπορούν να πάνε στο εμπορικό κέντρο. (F, 55)

γιατί άρχισα να εκτιμώ [...] το είδος της ζωής που έχουμε εδώ [...] είναι όμορφη, είναι όμορφη [...] εν τω μεταξύ με κρατάει εκτός [...] πολλών ιστοριών [....] της Ιταλίας, που δεν θέλω να δω ή να ακούσω. (F, 57)

Αυτό είναι διαφορετικό, όπως μπορούμε να δούμε, σε κάθε φύλο και ηλικία, αλλά παρόλα αυτά εκφράζεται με ατομικιστικό τρόπο. Όσοι μεταναστεύουν επιλέγουν μια λύση εξόδου, όχι τη διαμαρτυρία (φωνή) που, αντίθετα, συνεπάγεται την παραμονή στη χώρα τους για να προσπαθήσουν να αλλάξουν την παρούσα κατάσταση (Hirschman, 2017). Ακόμη περισσότερο καθώς η μετανάστευση σήμερα, ειδικά στον χώρο στον οποίο ισχύει η ιθαγένεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν έχει πλέον τις δραματικές έννοιες του παρελθόντος. Αντίθετα, μπορεί ακόμη και να θεωρηθεί ως ένα στάδιο σε μια πορεία δημιουργίας μιας ευρύτερης, ευρωπαϊκής συλλογικής ταυτότητας (Recchi, 2013). Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η μετανάστευση από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης τελικά επικρίνεται από την ελίτ των κυβερνώντων. Αφαιρεί την πίεση και τους επιτρέπει να διαχειριστούν τη σχετική παρακμή της ημιπεριφέρειας της Νότιας Ευρώπης με λιγότερο άγχος (Maddaloni και Moffa, 2018).

Η απόδραση από την ιταλική κρίση είναι επίσης, για πολλούς Ιταλούς στην Αθήνα που προέρχονται από τη μεσαία τάξη και ανήκουν στο πιο πρόσφατο μεταναστευτικό κύμα, ένας τρόπος να διατηρήσουν την αγοραστική τους δύναμη και, μαζί με αυτή, τα μοντέλα κατανάλωσης και τον τρόπο ζωής τους που τώρα κινδυνεύει στη χώρα τους. Υπό αυτές τις συνθήκες, η μετανάστευση αποκτά την έννοια μιας στρατηγικής που αποσκοπεί στη διατήρηση (και, αν είναι δυνατόν, στη βελτίωση) της κατάστασης που κληρονομείται από την οικογένεια καταγωγής. Αρκετές φορές έχουμε βρει μια θετική εκτίμηση σχετικά με τη σχέση μεταξύ του χρηματικού εισοδήματος που λαμβάνουν -από ελεύθερους επαγγελματίες, αυτοαπασχολούμενους και κυρίως από υπαλλήλους στον τομέα των διεθνών υπηρεσιών- και του κόστους ζωής στην Αθήνα. Ειδικά για τους τελευταίους, ο χρονικός ορίζοντας αυτής της στρατηγικής διατήρησης της κοινωνικής θέσης μπορεί να είναι πιο περιορισμένος, βραχύβιος.

Καλημέρα σε όλους! Θα ήθελα να ρωτήσω ποιος είχε εμπειρία με [όνομα εταιρείας] και αν 1000 ευρώ μεικτά το μήνα είναι αρκετά για μια αξιοπρεπή διαβίωση εκεί. Σας ευχαριστώ. Μπορείτε επίσης να μου γράψετε ιδιωτικά. (MB)

Δούλεψα εκεί για 4 χρόνια, στην αρχή ήταν σαν να ήμουν σε ένα πρόγραμμα Erasmus ... καλή παρέα, διασκέδαση κάθε μέρα κ.λπ. ... τότε η δουλειά άρχισε να γίνεται κουραστική, επειδή η εταιρεία απαιτεί πάρα πολλά ... Ο μισθός είναι καλός, με μπόνους και με 13^ο, 14^ο μισθό (που τώρα ούτε καν στο δημόσιο τομέα δεν τα παίρνεις) μπορείς να πληρώνεις για ενοίκιο, ψυχαγωγία, και κάποιο Σαββατοκύριακο στα κοντινά νησιά. Αν θέλεις να δουλέψεις και να διασκεδάσεις έλα στην Ελλάδα, αν θέλεις να δουλέψεις για να εξοικονομήσεις χρήματα, να αγοράσεις σπίτι, να κάνεις οικογένεια

κ.λπ., καλύτερα να πας Γερμανία, Λονδίνο κ.λπ. Εξαρτάται από το στάδιο της ζωής στο οποίο βρίσκεσαι και αν θέλεις να επενδύσεις σε μελλοντική εργασία ή όχι. (AL)¹³

Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτές οι εκτιμήσεις ισχύουν μόνο για το *ceteris paribus*. Με την πάροδο του χρόνου, η πορεία της μετανάστευσης λαμβάνει συχνά την έννοια μιας διαδικασίας κοινωνικής και πολιτιστικής ένταξης. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και η σύναψη μιας ρομαντικής σχέσης (ή ακόμα και γάμος) με έναν Έλληνα σύντροφο είναι συχνά σημεία καμπίης. Οι οικονομικές προοπτικές ενός εργαζόμενου ζευγαριού, όσο επισφαλείς και αν είναι, μπορεί να είναι πιο ελπιδοφόρες από αυτές ενός μόνο ατόμου. Αξίζει επίσης να έχουμε κατά νου ότι το εν λόγω καθεστώς είναι, για άλλη μια φορά, για τις μεσαίες τάξεις: ώστε να μπορεί να ζει κάποιος χωρίς να χρειάζεται να μοιράζεται καταλύματα με ξένους, να κυκλοφορεί ελεύθερα στη μητροπολιτική περιοχή, να βγαίνει βράδυ αρκετές φορές την εβδομάδα, να κάνει διάφορες δραστηριότητες αναψυχής - αθλήματα, καταδύσεις, εκθέσεις τέχνης, αρχαιολογία, εκδρομές. Το να ζεις σε μια μεγάλη μητρόπολη όπως η Αθήνα βοηθάει φυσικά σε αυτό, στο βαθμό που προσφέρει τόσο δουλειές, όσο και εισόδημα, καθώς και ευκαιρίες για βελτίωση του τρόπου ζωής. Δηλαδή, αν υιοθετήσουμε μια προοπτική *à la Bourdieu*, το *habitus* κάποιου, με την έννοια των διαθέσεων, των συνθημάτων, των τρόπων που δρούμε, σκεφτόμαστε και βλέπουμε τον κόσμο που ο καθένας από εμάς κληρονομεί από το πλαίσιο καταγωγής μας και από τον τόπο μας σε ένα σύστημα ταξικών ανισοτήτων. Το *habitus* μπορεί να αλλάξει ως αποτέλεσμα εμπειρίας, αλλαγών στις συγκεκριμένες συνθήκες ζωής που βιώνει ο μετανάστης, αλλά αυτό που θέλουμε να τονίσουμε εδώ είναι ότι έχει τη δική του ανθεκτικότητα (O'Reilly, 2012), η οποία εμφανίζεται σε πολλές από τις μαρτυρίες που έχουμε συλλέξει και παρατηρώντας τις εμπειρίες των συμμετεχόντων.

Τέλος, η μετανάστευση και η ζωή στην Αθήνα είναι επίσης μια στρατηγική υπαγορευμένη, είτε πρωτίστως είτε δευτερευόντως, από την αναζήτηση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής. Η βιβλιογραφία για τις «στεγαστικές» μορφές τουρισμού (Huete Nieves, 2009) και τη μετανάστευση για καλύτερο τρόπο ζωής (Benson και O'Reilly, 2009, Benson και Osbaldiston, 2014) έχει ήδη αναδείξει την παρουσία αυτών των κινήτρων για τους μετανάστες των μεσαίων και ανώτερων τάξεων. Από αυτή την άποψη, σημαντικό είναι ότι τα κίνητρα επιλογής καλύτερου τρόπου ζωής είναι επίσης παρόντα σε άλλες μορφές μετανάστευσης (Benson και O'Reilly, 2016). Η έρευνά μας δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτό το σκέλος των μελετών. Αντίθετα, δείχνει ότι τα κίνητρα που σχετίζονται με την επιδίωξη μιας «καλής ζωής» εμφανίζονται διαδεδομένα, μεταξύ των δύο φύλων και μεταξύ γενεών. Μια πρόσφατη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε σε μία από τις πιο δημοφιλείς σελίδες του *Facebook* για τους Ιταλούς στην Ελλάδα το αναδεικνύει. Η αρχική δημοσίευση ρωτούσε τους Ιταλούς που ζουν στη χώρα εάν ήταν ικανοποιημένοι με την επιλογή τους. Οι απαντήσεις ήταν πάρα πολλές για να τις συμπεριλάβουμε όλες σε αυτό το άρθρο. Παρακάτω παραθέτουμε κάποιες:

¹³Πηγή: *Facebook*, 20 Ιουλίου 2018.

[...]

Πάντα πίστευα ότι η μετανάστευση στον Βορρά ήταν πολύ εύκολη. Πηγαίνοντας στο νότο, όντας ο Νότιος, θα μπορούσε να είναι πιο ενδιαφέρον. Δεν έκανα λάθος. Αυτή η χώρα που με φιλοξενεί μου έχει δώσει τόσα πολλά και συνεχίζει να το κάνει. Αν μια μέρα χρειαστεί να μετακομίσω, θα παραμείνει πάντα στην καρδιά μου. (GDS)

[...]

Μετακόμισα ευτυχισμένη για πέντε χρόνια με τον (Ιταλό) σύζυγό μου. Ο λόγος? Σίγουρα μια επιθυμία για αλλαγή, αγάπη για την Ελλάδα και τους Έλληνες επίσης. Ως βόρειος Μιλανέζος, η ζωή στο νότο, όσο χαοτική και αν είναι, μερικές φορές απροσδιόριστη και μαζί με το φιλοσοφικό «den biràsi» μου αρέσει πολύ!!! (CB)

[...]

Είμαι ευχαριστημένος με την επιλογή που έκανα πριν από 10 χρόνια, απλώς επειδή ο σύντροφός μου και εγώ ανακαλύψαμε ξανά το ανοιχτό μυαλό και τον αλτρουισμό που έχουν χάσει οι Ιταλοί. Χθες το επιβεβαίωσα: εδώ δεν μιλάμε ποτέ για κοινοτυπία ακόμη και σε περιστασιακές συναντήσεις, στην Ιταλία είναι ο κανόνας. Μια μικρή παρατήρηση σε όσους είπαν ότι βρήκαν τη νοστροπία της Νότιας Ιταλίας: ονειρεύονται το ανοιχτό μυαλό των Ελλήνων στη Νότια Ιταλία. Απλά κοιτάζτε τη σχέση άνδρα-γυναίκας στην Ελλάδα και την ελευθερία ακόμη και στα έθιμα και τις επιλογές [...]

(SV)

[...]

Έφτασα στην [ελληνική πόλη] με το πρόγραμμα Erasmus το 1999, μετά παντρεύτηκα μια Ελληνίδα, έκανα μεταπτυχιακό και βρήκα αμέσως δουλειά. Γενικά η ζωή είναι καλή ακόμα κι αν δεν είναι τόσο καλή όσο πριν από μια δεκαετία ... Κατάφερα να βρω πολλούς φίλους, αλλά κάθε τόσο νιώθω μια νοσταλγία για την [ιταλική πόλη], τους παλιούς φίλους και την οικογένειά μου... (SB)

[...]¹⁴

Γενικά, αυτές οι απόψεις μας δείχνουν τη σημερινή σημασία των πτυχών που δεν είναι καθαρά οικονομικές στις επιλογές της διεθνούς κινητικότητας των Ιταλών. Επομένως, μας φαίνεται ότι τα αποτελέσματά μας υποστηρίζουν τις απόψεις εκείνων των μελετητών που, στην έρευνά τους για τις νέες μεταναστευτικές ροές, ανέδειξαν τη σημασία θεμάτων όπως η αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής, η κριτική για τον ιταλικό τρόπο τη ζωής του σήμερα και η σχετική ασφάλεια του να είσαι μετανάστης μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Recchi, 2013, Gjergji, 2015, Ricucci, 2017, Tomei, 2017). Σε σύγκριση με τα αποτελέσματα της βιβλιογραφίας για τη μετανάστευση, τα δικά μας τονίζουν ότι οι διαστάσεις αυτές είναι σημαντικές για περιοχές προορισμού, όπως η Ελλάδα και συγκεκριμένα η μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας, οι οποίες συχνά θεωρούνται από την κοινή γνώμη χαμηλότερου επιπέδου από την Ιταλία. Αυτό δεν σημαίνει ότι η οικονομία και η αγορά εργασίας δεν είναι πλέον σημαντικά, ότι οι σημερινοί Ιταλοί μετανάστες στην Ελλάδα ζουν μόνο ευτυχισμένες ζωές ή ότι δεν υπάρχουν καταστάσεις επισφαλείας ή δυσφορίας στα μονοπάτια εκείνων που ζουν τώρα στο εξωτερικό. Αυτό σημαίνει ότι πολλοί Ιταλοί που έχουν έναν ορισμένο βαθμό ελευθερίας στις επιλογές κινητικότητάς τους (ειδικότερα η μεσαία και η ανώτερη τάξη) μπορεί να επιλέξουν να μεταναστεύσουν σε άλλη χώρα της Νότιας Ευρώπης, όπως η Ελλάδα. Αποφασίζουν να μετακομίσουν σε μια περιοχή που, ενώ προσφέρει έναν τρόπο

¹⁴Πηγή: Facebook, 5 Δεκέμβρη 2018.

ζωής όπως αυτόν της Ιταλίας - κάτι που δεν συναντάται εύκολα σε μια χώρα της Βόρειας Ευρώπης, για παράδειγμα - φαίνεται να προσφέρει κάτι περισσότερο ή τουλάχιστον διαφορετικό από αυτόν της Ιταλίας, όσον αφορά την ποιότητα ζωής.

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, φαίνεται σκόπιμο να υπενθυμίσουμε πρώτα ότι «η μετά-Fordism, συμπίεση του χωροχρόνου και η ενσωμάτωση της μετανάστευσης και της κινητικότητας στις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης και της Νέας Παγκόσμιας Τάξης εισήγαγαν νέες μορφές κινητικότητας που δεν υπήρχαν πριν» (King, 2012, σ. 9). Νιώθουμε ότι μπορούμε να πούμε ότι η έρευνα που πραγματοποιήσαμε και παρουσιάσαμε εδώ σκιαγράφησε μια περίπλοκη και μεταβαλλόμενη εικόνα για το ρεύμα της ιταλικής μετανάστευσης για το οποίο λίγα ήταν γνωστά. Η έρευνά μας έδειξε την ύπαρξη, στην περιοχή της Αθήνας, μιας ομάδας Ιταλών στην οποία οι παλιές και οι νέες διαστάσεις της διεθνούς μετανάστευσης αλληλεπικαλύπτονται, διασταυρώνονται και δημιουργούν μέχρι τώρα άγνωστες μορφές συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης, μεταξύ Ιταλών και Ιταλών, Ιταλών και ιθαγενών, Ιταλών και αλλοδαπών άλλων εθνικοτήτων, τόσο στον τομέα της εργασίας όσο και στις κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις. Θα ήταν ενδιαφέρον να επαληθεύσουμε τον βαθμό στον οποίο αυτές οι καινοτομίες εμφανίζονται και αλλού. Μια σύγκριση με πρόσφατα μεταναστεύοντες Ιταλούς στη Βαλένθια, για παράδειγμα, έδειξε ευρεία σύγκλιση μεταξύ των δύο συλλογικών ομάδων όσον αφορά τους λόγους που δόθηκαν για να δικαιολογήσουν τη μετανάστευσή τους (Maddaloni και Ingellis, 2018, Ingellis και Maddaloni, 2018). Άλλες συγκρίσεις θα μπορούσαν να κάνουν την εικόνα της πρόσφατης μετανάστευσης από την Ιταλία ακόμη πιο λεπτομερή και πλούσια σε πληροφορίες για περαιτέρω έρευνα. Αυτό δεν αφορά μόνο τα θέματα, τα οποία προφανώς παραμένουν κεντρικά, της τοποθέτησης των Ιταλών μεταναστών σε θέσεις εργασίας στα πλαίσια της φιλοξενίας, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της χρηματοοικονομικοποίησης της οικονομίας. Αλλά επίσης, σε εκείνους της επιλογής του τρόπου ζωής, της καθημερινής ζωής σε μια εποχή στην οποία οι ανισότητες γίνονται πιο έντονες, αλλά ταυτόχρονα κανείς, αν είναι δυνατόν, δεν εγκαταλείπει τα περιθώρια αυτονομίας και τις προσδοκίες του για αυτοπραγμάτωση.

Βιβλιογραφία

Αγγλική

- Baláž, V., Williams, A. M. (2004) *'Been There, Done That': International Student Migration and Human Capital Transfers from the UK to Slovakia. Population, in Space and Place* 10(3): 217-237.
- Benson, M., O'Reilly, K. (2016) *From Lifestyle Migration to Lifestyle in Migration: Categories, Concepts, and Ways of Thinking. Migration Studies* 4(1): 20-37.
- Benson, M., O'Reilly, K. (Eds.) (2009) *Lifestyle Migration. Expectations, Aspiration and Experiences*. Farnham-Burlington: Ashgate.

- Benson, M., Osbaldiston, N. (Eds.) (2014) *Understanding Lifestyle Migration. Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life*. Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan.
- Cohen, R. (2015) *Diaspora*. In *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, 2nd Edition, Volume 6, 353-356. Amsterdam: Elsevier.
- Delli Paoli, A., Maddaloni, D. (2021) *Conceptualizing Motives for Migration: A Typology of Italian Migrants in the Athens Area*. *Journal of International Migration and Integration*. <https://doi.org/10.1007/s12134-021-00818-0>.
- Harris, M. (1976) History and Significance of the Emic/Etic Distinction. *Annual Review of Anthropology* 5: 329-350.
- King, R. (2012) *Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer*. Willy Brandt Series of Working Papers on International Migration and Ethnic Relations, 3/12. Malmö University.
- King, R., Ruiz Gelices, E. (2003) International Student Migration and the European ‘Year Abroad’: Effects on European Identity and Subsequent Migration Behavior. *Population, Space and Place* 9(3): 229-252
- Maddaloni, D. (2016) *Whatever Happened to Italy? The Crisis of the Italian Pattern of Development in the Era of Globalization*. Athens: ATINER Conference Paper Series, SOS2015-1868.
- Maddaloni, D. (2017) *Southern European Pathways Across the Great Recession*. *Athens Journal of Social Sciences* 4(3): 211-227.
- Maddaloni, D., Ingellis, A. G. (2018) In Search of a Good Life in a Southern European Country: The New Italian Migration to Athens and Valencia. In *ESA RN 27 Mid-term Conference on Social Structures, Culture and Institutions in Southern European Societies*. Catania, University of Catania, October 4-6.
- Maddaloni, D., Moffa, G. (2020) Not Only for Work: Italian Migrants in the Athens Area. *International Migration* 59(4): 238-252.
- O’Reilly, K. (2012) *International Migration and Social Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Papapetrou, E., Bakas, D. (2013) *The Greek Labour Market During the Crisis: Unemployment, Employment and Labour Force Participation*. *Economic Bulletin* 38: 65-83.
- Ricucci, R. (2017) *The New Southern European Diaspora: Youth, Unemployment, and Migration*. Lanham: Lexington Books.
- Silverman, D. (2010) *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*. 4th Edition. Thousand Oaks (Ca.): SAGE Publications.
- Silverman, D. (2015) *Interpreting Qualitative Data*. 5th Edition. Thousand Oaks (Ca.): SAGE Publications.
- Zapata-Barrero, R., Yalaz, E. (Eds.) (2018) *Qualitative Research in European Migration Studies*. Cham: Springer.

Ιταλική και Ισπανική

- Caneva, E. (2016) *La Nuova Emigrazione Italiana: Cosa ne Sappiamo, Come ne Parliamo*. (Η Νέα Ιταλική Μετανάστευση: Τι Γνωρίζουμε γι’ Αυτό, Πώς Μιλάμε γι’ Αυτό). *Cambio* 6(11): 195-208.
- Cevoli, M., Ricci, R. (2017) *Le Nuove Migrazioni Italiane*. (Οι Νέες Ιταλικές Μεταναστεύσεις). In E. Galossi (a cura di), *VIII Rapporto Ires su Immigrazione e Sindacato*. Roma: Ediesse.

- Detienne, M. (2007) *Noi e i Greci*. (Εμείς και οι Έλληνες). Milano: Raffaello Cortina (ed. or. Les Grecs et nous, Paris, Perrin, 2005).
- De Vita, G. M. (2017) Il Ministero Degli Affari Esteri e Della Cooperazione Internazionale e le Iniziative a Sostegno Della Nuova Emigrazione. (Το Υπουργείο Εξωτερικών και Διεθνούς Συνεργασίας και οι Πρωτοβουλίες για την Υποστήριξη της Νέας Μετανάστευσης). *Studi Emigrazione* 207: 403-414.
- Diana, P., Montesperelli, P. (2005) *Analizzare le Interviste Ermeneutiche*. (Αναλύοντας τις Ερμηνευτικές Συνεντεύξεις). Roma: Carocci.
- Genco, L. (2005) *Italiani in Grecia nel Secondo Dopoguerra: Diretrici Interpretative*. (Ιταλοί στην Ελλάδα στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Ερμηνευτικές Οδηγίες). Università degli studi di Salerno, Facoltà di Lettere e Filosofia, Corso di laurea in Sociologia, Tesi di Laurea in Storia del Pensiero Sociologico.
- Genco, L. (2009) Gli Italiani in Grecia nel Secondo Dopoguerra: Diretrici Interpretative. (Ιταλοί στην Ελλάδα στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Ερμηνευτικές Οδηγίες). In A. Sorbini, M. Tirabassi (a cura di), *Racconti dal Mondo*, VII Edizione. Torino, Rosenberg & Sellier.
- Gjergji, I. (2015) Cause, Mete e Figure Sociali Della Nuova Emigrazione Italiana. (Αιτίες, Στόχοι και Κοινωνικές Μορφές της Νέας Ιταλικής Μετανάστευσης). In I. Gjergji (a cura di), *La Nuova Emigrazione Italiana. Cause, Mete e Figure Sociali*, 7-23. Venezia: Edizioni Ca' Foscari.
- Gjergji, I. (a cura di) (2015) *La Nuova Emigrazione Italiana. Cause, Mete e Figure Sociali*. (Η Νέα Ιταλική Μετανάστευση. Αιτίες, Στόχοι και Κοινωνικές Μορφές). Venezia: Edizioni Ca' Foscari.
- Hirschman, A. O. (2017) *Lealtà, Desezione, Protesta. Rimedi alla Crisi Delle Imprese, dei Partiti e Dello Stato*. (Πιστότητα, Ατέλεια, Διαμαρτυρία. Διορθωτικά Μέτρα για την Κρίση Επιχειρήσεων, Κομμάτων και Κράτους). Bologna: Il mulino (ed. or. Exit, Voice and Loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press, 1970).
- Huete Nieves, R. (2009) *Turistas que Llegan para Quedarse. Una Explicación Sociológica Sobre la Movilidad Residencial*. (Τουρίστες που Ήρθαν να Μείνουν. Μια Κοινωνιολογική Εξήγηση της Κινητικότητας των Κατοικιών). Alicante: Universitat d'Alacant – Universidad de Alicante.
- Ingellis, A. G., Maddaloni, D. (2018) *En Busca de una Buena Vida en un País del sur de Europa: La Nueva Migración Italiana a Atenas y Valencia*. (Αναζητώντας μια Καλή Ζωή σε μια Χώρα της Νότιας Ευρώπης: Η Νέα Ιταλική Μετανάστευση στην Αθήνα και τη Βαλένθια). In *Reunión Inter-Congresual del Comité de Investigación CI-25 (Sociología de las Migraciones) de la Federación Española de Sociología*. Madrid, UNED, 15-16 de Noviembre.
- Maddaloni, D., Moffa, G. (2018) *Le Migrazioni nei Paesi dell'Europa del Sud: Realtà e Discorso*. (Μεταναστεύσεις στις Χώρες της Νότιας Ευρώπης: Πραγματικότητα και Λόγος). IRPPS Working Paper n. 105. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche – Istituto di Ricerche sulla Popolazione e le Politiche Sociali.
- Maddaloni, D. (A cura di) (2019) *Italiani ad Atene. Una Diaspora Molteplice*. (Ιταλοί στην Αθήνα. Μια Πολλαπλή Διασπορά). Aprilia: Novalogos.
- Meraviglia, C. (2017) *Metodologia Delle Scienze Sociali. Un'Introduzione*. (Μεθοδολογία Κοινωνικών Επιστημών. Μια Εισαγωγή). Roma: Carocci.
- Moffa, G. (2014) *Lo Scenario di Riferimento Delle Nuove Migrazioni*. (Το Σενάριο Αναφοράς των Νέων Μεταναστεύσεων). In FILEF (a cura di), *Le Nuove Generazioni tra i Nuovi Spazi e Nuovi Tempi Delle Migrazioni*. Roma: Ediesse.

- Nigris, D. (2003) *Standard e Non-Standard Nella Ricerca Sociale. Riflessioni Metodologiche*. (Πρότυπο και μη στην Κοινωνική Έρευνα. Μεθοδολογικοί Προβληματισμοί). Milano: FrancoAngeli.
- Pizzorno, A. (1974) *I Ceti Medi nei Meccanismi del Consenso*. (Οι Μεσαίες Τάξεις στους Μηχανισμούς Συναίνεσης). In F. L. Cavazza, S. R. Graubard (a cura di), *Il Caso Italiano*, volume II, 315-337. Milano: Garzanti.
- Pugliese, E. (2018) *Quelli che se ne Vanno. La Nuova Emigrazione Italiana*. (Αυτοί που Φεύγουν. Η Νέα Ιταλική Μετανάστευση). Bologna: Il Mulino.
- Recchi, E. (2013) *Senza Frontiere. La Libera Circolazione Delle Persone in Europa*. (Χωρίς Σύνορα. Η Ελεύθερη Κυκλοφορία των Ανθρώπων στην Ευρώπη). Bologna: Il Mulino.
- Sanfilippo, M. (2017) *La Nuova Emigrazione Italiana (2000-2017): Il Quadro Storico e Storiografico*. (Η Νέα Ιταλική Μετανάστευση (2000-2017): Το Ιστορικό και Ιστοριογραφικό Πλαίσιο). *Studi Emigrazione* LIV(207): 359-378.
- Sanguinetti, A. (2016) *Nuove Migrazioni Italiane in Germania*. In *Fuga Dalla Crisi*. (Νέες Ιταλικές Μεταναστεύσεις στη Γερμανία. Σε Πτήση από την Κρίση). *Mondi Migranti* 3: 65-78.
- Tomei, G. (a cura di) (2017) *Cervelli in Circolo. Trasformazioni Sociali e Nuove Migrazioni Qualificate*. (Εγκέφαλοι σε έναν Κύκλο. Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και Νέες Πιστοποιημένες Μεταναστεύσεις). Milano: FrancoAngeli.
- Tönnies, F. (2011) *Comunità e Società*. (Κοινότητα και Κοινωνία). Roma-Bari: Laterza (ed. or. *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Leipzig, Fues, 1887).
- Toscano, M. A. (a cura di) (2007) *Homo Instabilis. Sociologia Della Precarietà*. (Homo Instabilis. Κοινωνιολογία της Αστάθειας). Milano: Jaca Book.

Italians in Athens: A Closer Look at an Intra-Southern European Migration

Domenico Maddaloni
Professor, University of Salerno, Italy

The aim of this paper is to provide some knowledge on a minor but interesting migratory flow toward Greece, namely that of Italians who settle in the Athens area. Starting from a literature review on Italian migration to Greece and Attica, the paper reports an estimate of the current Italian population in this region, which seems to be growing even in the recent post-crisis years. After briefly discussion the research methodology used in this study, basically a qualitative one with the realization of 34 in-depth interviews to Italian migrants, the paper presents some of the main research results. Italians in Athens are a multiple community, in the sense that there are many motives pushing Italian people to this kind of migration pathway. Moreover, even the reasons to stay and develop a whole life project in the Greek capital are manifold. We can conclude that our research has outlined a complex and changing picture with reference to a flow of Italian emigration about which little was known and discussed. Our research has shown the existence of a collective in which old and new dimensions of international migration overlap, intersect and generate previously unknown forms of coexistence and interaction.

Keywords: *Italy, Greece, international migration, qualitative research*